

Mediterrán és Balkán Fórum

KELET-MEDITERRÁN ÉS BALKÁN TANULMÁNYOK KÖZPONTJA

IX. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

ISSN 1788-8026

KEDVES OLVASÓ!

A PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (KMBTK) által újjára indított Mediterrán és Balkán Fórum a Balkán, a Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet térségét érintő kutatások eredményeit közli. Az elektronikus formával célunk az, hogy a témában érdekelteket és érdeklődőket gyorsabban tájékoztassuk a friss háttérlemzésekkel.

A Mediterráneum és Balkán rovatokban tudományos elemzések közlésére vállalkozunk, a Mozaik címszó alatt ismeretterjesztő, kulturális jellegű írásoknak adunk helyet.

A Mediterrán és Balkán Fórum lehetőséget biztosít minden tudományos igényességgel elkészített, a térséget érintő munka közlésére. A tanulmányok magyar, ill. angol nyelvűek lehetnek, terjedelmük a 20 000 karaktert (képekkel, térképekkel, ábrákkal) nem haladhatja meg. A szakmai folyóirat csak a szerkesztőbizottság által lektorált írásokat jelenteti meg.

Tartalom:

Köszönő.....	1
A magyar kormány Fiume-politikája a századfordulón	2
Portugália részvétele az első világháborúban.	
Előzmények és következmények	15
Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések.....	33
A Földközi-tenger geopolitikai szerepe és jelentősége a múltban és napjainkban	53
Könyvismertető	62

Főszerkesztő:

Dr. M. Császár Zsuzsa

Főszerkesztő-helyettes:

Dr. Kitanics Máté

Dr. Reményi Péter

Szerkesztőség:

7624 Pécs

Ifjúság útja 6.

Telefon: 72/503-600

Fax: 72/501-531

Web: <http://www.mbforum.hu>

ISSN 1788-8026

Szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. Békési László, Dr. Eyüp Artvinli
Dr. Csüllög Gábor, Dr. Gábli Cecília,
Dr. Melek Colak, Dr. Gulyás László,
Dr. Hóvári János, Dr. Carlos Flores Juberías
Dr. Juhász József, Dr. Kocsis Károly,
Dr. Jaime Nicolas Muniz,
Dr. Pap Norbert (elnök),
Dr. N. Rózsa Erzsébet,
Dr. Dejan Šabić, Dr. Kókai Sándor,
Dr. Siposné Kecskeméthy Klára,
Dr. Edita Stojić-Karanović,
Dr. Szilágyi István, Dr. Tonk Márton,
Dr. Végh Andor, Dr. Yamamoto Akiyo

Lapszerkesztő:

Szalai Gábor

Olvasószerkesztő:

Szalai Gábor

Felelős kiadó:

PannonCastrum Kft.

Dr. Pap Norbert

7635 Pécs, Csóka dűlő 19

A magyar kormány Fiume-politikája a századfordulón¹

Ordasi Ágnes²

ABSTRACT

Keywords: Fiume, Liberal Party, Italian cultural and linguistic heritage, Hungarian authority, Corpus Separatum

For three decades Fiume/Rijeka had been one of those election districts, where the government party could expect a landslide victory on the elections. The majority of the locals embraced the candidate of the Liberal Party, who was later elected deputy of Fiume. Although a solid cooperation between the municipium and the State would have been the interest of both sides, their relationship was not without conflicts. While they agreed on the nature of the emerging issues, their ideas on the means to solve them were quite different. This discrepancy manifested in various ways, for example in the controversial national programs, the opposing commercial interests and economical conceptions or the continuous social tensions. The city's bourgeois mentality, Italian cultural and linguistic heritage was going up against the aristocratic concepts and ideas of the Hungarian authority in questions like the use of language. The government itself supported the idea of a Hungarian supremacy, while Fiume claimed its relative independence and special rights and conditions guaranteed by the Corpus Separatum. What did the government and Fiume want to achieve? Would it have been possible to satisfy the needs of both sides? What kind of means and methods did they want to use to realize their goals? Who were the most important characters in the conflicts on the side of Fiume and the Hungarian State? And what was the final result of this social-political struggle? This study seeks to give an answer to these questions.

1. Előzmények

Fiume, a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötője, az ország szempontjából kivételes jelentőséggel bírt. Megteremtette a Bécstől független kül- és gazdaságpolitika folytatásának lehetőségét és az ott élő olasz etnikum megerősítésével a délszláv térnyerés feltartóztatásának remélt eszközét. Emiatt az állam megkezdte Fiume és kikötője tudatos fejlesztését. A kapcsolat – kiváltképp a „harmadik magyar korszak” (1868-1918) alatt – gazdaságilag a fiumeiek számára is kedvezőnek bizonyult. Az állami támogatások és a jelentős infrastrukturális befektetések³ eredményeképpen, az 1890-es években számottevő növekedés figyelhető meg a város

¹ Tanulmány a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal PRO RENO-14, "Magyarországi és határon túli magyar közművelődési programok 2014. évi támogatására" tárgyban kiírt pályázat támogatásával készült.

² I. éves PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem. Történelemtudományi Doktori Iskola.

³ A témát és a vasúti hálózat kiépülését Bali Lóránt „*The role of the railway in Regional Development in Hungarian-Croatian Relations Today, especially with Regard to the Availability of Rijeka.*” című tanulmányában részletesen taglalja.

kereskedelmi és gazdasági mérlegeiben (ZSIGMOND G. 2007).⁴ Fiume 1913-ra az európai kikötők forgalmi listáján, 2,1 millió tonnával a 10. helyen szerepelt (BALI L. 2013).

A kikötőváros államjogi helyzetéről az 1868. évi XXX. törvénycikk 66.§-a határozott, melynek értelmében a Magyar Királyságon belül viszonylagos önállósággal rendelkezett, jóllehet az autonómia pontos, törvényileg szabályozott meghatározása elmaradt. A közjogi mulasztás évtizedeken keresztül a magyar-olasz és horvát fél között eltérő értelmezéseknek adott lehetőséget. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy Fiume különleges jogállással rendelkezik. Igazodási pontként az 1872-es városi statútum szolgált, amely amellet, hogy Fiume belső életét szabályozta, az autonómia kereteit is jelentette. A statútum értelmében Fiume hivatalos nyelve az olasz volt, a város irányítását a polgármester, a Podestá⁵ vezetése alatt álló fiumei képviselő-testület, a Rappresentanza gyakorolta, az államhatalmat pedig a kormányzó képviselte. A szabad kikötő, a Punto Franco területén saját vámtételeit használhatta, költségvetését maga alakíthatta és önálló városi rendőrséget működtethetett. Mindemellett az 1883-as regnikoláris bizottság javaslatai alapján a városi képviselő-testület a meghallgatás jogával is rendelkezett (BOROVSKY S. – SZIKLAY J. 1900). A kormány a magyar törvények bevezetése előtt kikérte a Rappresentanza véleményét, hogy azokat a helyi viszonyoknak megfelelően, rendeletileg szabályozhassa.

Mikor Bánffy Dezső kormánya az állam szupremáciájának minél teljesebb érvényesítését tűzte ki maga elé, a képviselő-testület Fiume autonómiájának, ősi jogainak megsértésére hivatkozott. Jóllehet az autonómia-kérdésében még maga a város sem volt egységes. A konfliktus nemcsak a municípium és az állam több mint négy éven át tartó küzdelméhez vezetett, hanem a városon belüli politikai mozgalmak megerősödésének előidézője is lett.

A fiumeiek általában saját identitásuk, nyelvük, kultúrájuk megőrzésének alapfeltételét és a város fejlődésének kulcsát vélték benne felfedezni. A szélsőségesebb elemek mégis megfogalmazták a kérdést: kiváltságaik és előjogaik mennyiben tekinthetők évszázados örökségnek és mennyiben a magyar kormány adományának?

Tanulmányomban a Bánffy-kormány intézkedéseire koncentrálva, a téma jelentősebb szakaszait a Magyar Nemzeti Levéltár és a Rijekai Állami Levéltár iratanyagai és a vonatkozó sajtóorgánumok forrásai alapján tárgyalom.⁶

2. A kormány elképzelései

A XIX. századi magyar nemzetpolitika fókuszában a nemzet szuverenitásának, egységének és a multietnikumú állam belső kohéziójának megteremtése, valamint a szláv és a germán térnyeréssel szembeni megmaradás állt. A beolvadástól való félelem az uralkodó elitet gyakran önvédelmi reakciókra készítette, mely megállapítás fokozottan érvényes a Bánffy-kormány hatalomgyakorlására.

⁴ A korábbi beruházások (pl. vasútépítés, kikötőfejlesztés) eredményei ekkor már jól megmutatkoztak, és ekkorra sikerült az osztrák érdekekkel szemben is érvényesíteni az önálló magyar tengerészeti igényeit.

⁵ Fiume városának képviselő-testületét hagyományosan Rappresentanzának nevezték, amely élén a podestá, vagyis a polgármester állt. Jelen tanulmányban a szóismétlések elkerülése érdekében, a magyar nyelvű fordítás mellett helyenként az olaszt is használom.

⁶ A fiumei álláspontokat és véleményeket „Fiume és az Autonóm Párt” címmel egy külön tanulmányban kívánom kifejteni.

Bánffy Dezső miniszterelnök az államélet minden területén központosításra törekedett. Egy homogén és erős Magyarországon gondolkodott, amelynek minden tagját áthatja a „nemzeti gondolat”, az állam feltétlen szolgálata. Elképzelése szerint csak egy egységes Magyarország lehet elismert tagja a Hármasszövetségnek. Bizonyos esetekben az erőszakos eszközök használatát is megengedhetőnek tartotta, s a szükséghelyzetekben alkalmazott hirtelen megoldásokat sem vetette meg. Úgy vélte, az ország poliglott jellegének felszámolásával meg lehet akadályozni a nemzetiségek egyre erősödő kifelé gravitálását, ehhez viszont szakítani kell a liberális nemzetiségpolitikával, következetességre és erőre van szükség. Bánffy a politikai credójában megfogalmazott elvek alapján egy széleskörű reformsorozatba kezdett (BÁNFFY D. 1902).

Az országgyűlés megszavazta a magyar királyi közigazgatási bíróságról szóló (1896. évi XXVI. törvénycikk), a bünvádi perrendtartásról (1896. évi XXXIII. törvénycikk), és annak életbeléptetéséről (1897. évi XXXIV. törvénycikk), valamint az esküdtszéki bíróságról rendelkező (1897. évi XXXIII. törvénycikk) törvényjavaslatokat. A hivatalos indoklás szerint, az intézkedések az ország törvénykezésének és jogszolgáltatásának liberális modernizációját és központosítását szolgálták.⁷ Lényegében a bünvádi perrendtartásról és az esküdtszéki bíróságról szóló törvény hatékony eszközt jelentett a nemzetiségi törekvések visszaszorítására.

A miniszterelnök további terve⁸ közt szerepelt a rendőrség államosítása, valamint a közigazgatási bizottság,⁹ mint másodfokú közigazgatási fórumról szóló törvény (1876. évi VI. törvénycikk) Fiumére való kiterjesztése is. Az előbbi törvényjavaslat a hagyományos városi karhatalmi szervétől fosztotta volna meg a várost, az utóbbi pedig egy közvetítő szerv beiktatásával a kormány és a kormányzó, valamint a város és a polgármestere, vagyis podestája szoros kapcsolatának megszüntetését jelentette.¹⁰ Súlyosbította a helyzetet, hogy a kormány az intézkedések során figyelmen kívül hagyta a „fiumei paragrafust”;¹¹ a városra vonatkozó külön rendeleteket magába a törvénybe foglalták bele.

3. Dárday Sándor kiküldetése

Fiume felháborodottan tiltakozott az új jogszabályok hatálybaléptetése ellen. A kormány azonban kétes kimenetelű kompromisszumokkal nem akart a nemzetiségi igények számára hivatkozási alapot teremteni.

⁷ 99. Országos ülés. 1897. május 19. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, VI. kötet.

⁸ 564. Országos ülés. 1891. október 23. In: Az 1887. évi szeptember 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, XXVII. kötet. Képviselőházi Napló. Érdemes megjegyezni, hogy Bánffy az elérendő célokat az 1883-as regnikoláris bizottságok mellett működő miniszteri bizottságok jelentései alapján határozta meg, és nem saját „vívmányai” voltak.

⁹ A témáról részletesebben lásd Simon P. Pirocska 2013: Támadás Fiume autonómiája ellen. A fiumei közigazgatási bizottság 1897. évről készült jelentése nyomán. In: Közép-Európai Közlemények. VI. évfolyam, 3. szám, No. 22, pp. 47-54.

¹⁰ La Giunta Amministrativa e le leggi concesse alla sua istituzione. In: La Difesa. 1898. szeptember 25. Az új szervezettel szemben más kritikák is megfogalmazódtak, például az, hogy az ügykezelési nyelveként a magyart határozták meg, s 21 tagjából kizárólag 10-et delegálhatott a város, így a kormány szavazati többsége biztosított volt. Ezenkívül a város képviselőit hiányzásuk esetén 100 forintos büntetéssel terhelte, míg az állam által küldött tagokat nem.

¹¹ 99. Országos ülés. 1897. május 19. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, VI. kötet.

A corpus separatum elkeseredettségét jelezte, hogy Batthyány Lajos kormányzó váratlanul felmentését kérelmezte. A kormány emiatt Abele Rezsőt bízta meg a kormányzói teendők ellátásával,¹² de a kinevezés az alapvető problémát nem orvosolta, hajlott korára hivatkozva Fiume polgármestere, Giovanni de Ciotta¹³ is beadta a lemondását.¹⁴

A nehézségek hatására Bánffy Dárday Sándor minisztertanácsosnak adott megbízást, hogy gyűjtsön információt a kormányzói hatáskör jogi szabályozásához és biztosítsa a tervezett közigazgatási reformok életbe léptetését.¹⁵ Dárday, aki a rendőrség államosítását személyes küldetésének tekintette, számított a városi képviselő-testület ellenállására, és konkrét tervekkel érkezett Fiumébe. Úgy vélte, a küszöbön álló városi képviselő- és podestaválasztás elhalasztásával meg lehet könnyíteni a bevezetni kívánt törvények elfogadását. Sikeres működését mindenekelőtt Nicolo Gelletich¹⁶ és Stanislò Dall'Asta¹⁷ együttműködésére alapozta.¹⁸

Dárday Fiumét a magyar korona integráns részeként tekintette, amely semmiféle különállással nem bír, kizárólag municipális autonómiával rendelkezik, és Trieszttel szemben sosem volt felruházva törvényhozói szuverenitással. Következésképp minden Magyarországon érvényes törvény hatályos a corpus separatum területén is. Úgy vélte, Bánffy Fiume olaszágát sosem érintené, mivel abban a magyar elem szlávsággal szembeni biztosítékát látja, de elítéli a város „nagyási hóbortját”, amely szerint nem törvényhatóságnak, hanem provinciának képzelte magát (DÁRDAY S. 1911).

Dárday nézetei jól megmutatkoztak a városi képviselő-testület tagjainak részvételével megtartott konferencián, amelyen beterjesztette a fiumei törvényszék magyar nyelvű beadványok elfogadására kötelezéséről szóló indítványát. A kezdeményezés nagy visszhangot váltott ki, akárcsak a Consiglio Scolastico, az Oktatási Bizottság állami felügyelet alá vonásának, a rendőrség államosításának, valamint a közigazgatási bizottság felállításának szándéka.¹⁹

Perzel Dezső belügyminiszter már 1896. decemberében tudatta a miniszterelnökkel, hogy a város közigazgatásának rendezését legegyszerűbben a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről szóló törvényjavaslattal lehetne véghezvinni. Nézetét azzal indokolta, hogy a tervezet 158. paragrafusa felhatalmazza a kormányt, hogy magát a törvényt Fiumében is végrehajtsa. A kötelezettséget azonban csak a középfokú hatóság által lehet teljesíteni, ezért annak felállítása elengedhetetlen.

Perzel az ország más területén alkalmazott közigazgatási bizottsággal szemben Fiumében előnyösebbnek tartotta a kormányzósági tanács felállítását. Javasolta, hogy az új szervezetet ne a kormányzó mellé, hanem a kormányzóság kereteibe szervezzék. Hangsúlyozta a városi képviselő-testület meghallgatásának fontosságát is, mivel a tervbe vett szervezeti átalakítások amellet, hogy

¹² HR DARI- 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 186/1896. szám. Bánffy Abele Rezsőt nevezte ki.

¹³ Giovanni Ciotta Fiume egykori (1872) országgyűlési képviselője, majd podestája. Ez utóbbi méltóságát 25 éven keresztül töltötte be. A Szabadelvű Párt megkérdőjelezhetetlen híveként mindig számíthatott a kormány támogatására, és így a politikai stabilitás mellett nevéhez számos fejlesztés megvalósulása köthető.

¹⁴ Ciotta lemondása. In: Magyar Tengerpart., DARI - 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 192/1896. szám

¹⁵ HR DARI- 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 11/1897. szám, A fiumei kérdés. In: Magyar Tengerpart. 1896. december 13.

¹⁶ Régi isztriai-kvarneri család tagja. Liberális városi képviselő, a La Bilancia munkatársa. 1897-től a városi képviselő-testület alelnöke.

¹⁷ Liberális városi képviselő, 1885 és 1896 között a Club Alpino Fiumano elnöke.

¹⁸ MNL OL K 26 – 395. cs. 1416. ad 1416/M.I. 1897. 329. II. rész. XIII.t. Dárday levele a miniszterelnöknek.

¹⁹ Conferenza. In: La Bilancia. 1897. január 20.

Fiume autonómiáját érintették, az 1872. évi városi statutum módosításának szükségét is felvetették.²⁰ Bánffy azonban mielőbb eredményt akart.

4. A megosztott Fiume

Az intézkedések Fiume valamennyi társadalmi rétegét felháborították, mégis kétfajta válasz született. A mérsékeltbb városi képviselők alkotta liberális csoportosulás fenntartásokkal, de továbbra is kitartott a kormány mellett, míg az újonnan alakult Autonóm Párt síkra szállt a város előjogaiért.

Valószínűsíthető, hogy a helyi jellegű és személyes kérdéseken túl kereskedelmi ellentétek, illetve a Punto Franco, a szabadkikötő megszűnéséből eredő feszültségek is fennállhattak a város két vezető csoportja, illetve a kormánykörök között. Az új politikai erő népszerűségét jelzi, hogy az 1897-es januári községi választásokon mindössze hat liberális képviselő került be a városi képviselő-testületbe, polgármesterré pedig az autonomisták vezéré, Michael Maylendert választották.

Abele Rezső²¹ a belügyminiszternek készített jelentésében Maylendert mérsékelt, intelligens politikusnak írta le, akinek legnagyobb erényei közé sorolta, hogy bírja a magyar nyelvet, s ő az egyetlen, aki számíthat a Rappresentanza többségének támogatására. Ügyvédként jól ismeri Magyarország törvényeit és viszonyait, s tisztában van azzal, mit követel tőle az állam. Megjegyezte, az új párt kizárólag lokális jellegű, mely elsődleges feladatának a statutum épségének megőrzését tekinti, de kormányhű, szabadelvű alapokon nyugszik.²² Mindennek ellenére, egyes híresztelések szerint, a választási győzelem javarészt az Erasmus Barčiccal (ŽIC, I. 2007)²³ kötött szövetségnek volt köszönhető.²⁴

Az eddig követett politikai irányvonallal szemben az autonomisták alapos kritikát fogalmaztak meg, melyről többek közt hozzátéve, hogy alkotható a párt titkárnak, Riccardo Zanellának a soraiból. A Carlo de Lanzarich álneven írt Fiume című pamfletjében részletesen kifejtette a Ciotta vezette, előző képviselő-testület tévedéseit és mulasztásait. Kiváltképpen Dall'Astát, és Benzan János²⁵ Janus-arcúságát támadta. Ciottát haszonleséssel, társait pedig magyarellenességgel, Starčević és Erasmus Barčic politikájának pártolásával vádolta. Kitért a város ésszerűtlen pénz- és gazdasági politikájára és éllel fordult a Fiumében elrendelt, gyakran bizalmi körök számára fenntartott fejlesztések, szerencsétlen befektetések ellen. Támadta a szárazdokk felállítását, az utak silány minőségű kövezését, az új vágóhid és a nyilvános mosóhely körüli

²⁰ MNL OL K 26 – 422. cs. 9581/1897. 35089.szám. XIII.t. Belügyminiszter átirata a miniszterelnöknek.

²¹ 1875-től a fiumei pénzügyi igazgatóság fogalmazójaként, 1882-től pedig a kormányzóságnál, mint miniszteri titkár teljesített szolgálatot. Batthyány Lajos lemondása után 1896. október 2-től hivatalos kormányzó-helyettesként a kormányzóság és a Tengerészeti Hatóság vezetője.

²² HR DARI– 007. (JU 5). Kormányzói iratok. Elnöki iratok. 30/1897.

²³ „A legnagyobb horvát hazafi Fiumében.” Pályafutását 1865-ben, Bribir község horvát képviselőjeként kezdte, majd hamarosan a Kvarner újság egyik főszerkesztője, és ezzel párhuzamosan Buccari képviselője lett. A délszláv egység egyik szószólójaként tevékenykedett, s később részt vett a Szerb-horvát koalícióban is. Elengedhetetlennek tartotta, hogy Fiume előbb-utóbb Horvátország szerves része legyen és ennek érdekében minden politikai szervezkedésben részt vett.

²⁴ Városi képviselők választása. In: Magyar Tengerpart. 1897. január 31., Appello agli elettori della città di Fiume. In: La Bilancia. 1897. január 27.

²⁵ Hatósági orvos, városi képviselő. A zene- és színműkedvelők egyesületének (Società filarmonico-drammatica) titkára

botrányokat, de az állami építésű kormányzósági palota mikéntjét is. A város és a központi hatalom közötti legnagyobb közös problémának az úgynevezett „kormányzóválságot” jelölte meg, mely alatt egyelőre még a kormánypárti küldöttek tájékozatlanságát, a fiumei viszonyokban való járatlanságát értette. Pártja nevében Fiume jövőjét kizárólag olasz műveltségének és nyelvének megőrzésével látta biztosítottnak, így elutasította a magyar szokások túlbuzgó utánzását. A magyar kultúra és államnyelv elsajátításától azonban nem zárkózott el. Magukat Magyarország öntudatra ébredt, hű fiainak nevezte, akik saját maguk kívánnak sorsukról határozni.²⁶

5. A morajló tenger

Bár az Autonóm Párt által dominált városi képviselő-testület megalakulásának pillanatában valóban az anyaországgal való hagyományos jó viszony fenntartását szorgalmazta, a szakítás elkerülhetetlennek bizonyult. Bánffy, Abele Rezső kormányzó-helyettest a közigazgatási bíróság ítéldbírójává nevezte ki, helyére pedig Gaál Tibort tette.²⁷ A kormányzói poszt betöltetlenül hagyásával a kormányzóválságot újabb síkra terelte.

A feszültség tovább fokozódott, mikor a kormány a bűnvádi perrendtartásról szóló törvény kiegészítéseként az esküdtbíróságokról határozott. A királyi törvényszékek tehermentesítése érdekében azok mellé esküdtbíróságok szervezését rendelte el. Fiume alapvetően támogatta a kezdeményezést, azonban gyakorlati szempontból pár módosítási javaslattal állt elő. A törvény 15. paragrafusa szerint a nyomtatvány útján elkövetett vétségekben a székhelyi királyi ítélőtáblákat ruházta fel a bíraskodás jogkörével, így a kikötőváros esetében a budapesti székhelyű ítélőtábla bírt kompetenciával. A rendelkezés nemcsak a földrajzi távolság, de a tárgyalás nyelve miatt is problémásnak bizonyult. Ennek ellenére Maylender a tervezettel kapcsolatos észrevételeit Bánffy még csak nem is mérlegelte.²⁸

A kormány álláspontjának megmerevedése a városi képviselő-testületet is szélsőséesebb irányba terelte. A Rappresentanza harmadik faktori mivoltából adódóan kijelentette, hogy joga van autonómiájára vonatkozó törvényhozási és közigazgatási rendszabályok megállapítására. Nem tartotta hatályosnak sem a jelenleg sérelmezett, sem pedig a jövőben önkényesen a városra kényszerített törvényeket. Tiltakozása kifejezésére egy deputációt küldött Bánffy Dezső miniszterelnöknek és Erdély Sándor igazságügy miniszternek, valamint egy petíciót terjesztett az országgyűlés két háza elé. A dokumentumot különösen nagy viták kísérték, azonban mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Bánffy az állam integritását és a kormány tekintélyének megőrzését hangsúlyozta, és nem találta indokoltnak a város kérvényét. Erdély Sándor ugyancsak Magyarország jogegységére és az egységes igazságszolgáltatás nélkülözhetetlenségére hivatkozott.

²⁶ MNL OL K 26 – 395. cs.2787. 1897. 329. I. rész.– Carlo de Lanzarich: Fiume. Battara Péter Nyomdája. Fiume, 1897.

²⁷ HR DARI – 007. (JU 5). Kormányzói iratok. Elnöki iratok. 120/1897. szám. Bánffy Abele Rezsőt a közigazgatási bírósághoz ítélő bírónak nevezte ki, helyére augusztus 1-től Gaál Tibor került.

²⁸ HR DARI– 007. (JU 5). Kormányzói iratok. Elnöki iratok. 125/1897., ad 125/1897.

A városi képviselő-testület szemében további csapást jelentett, hogy beadványukat még Batthyány Tivadar sem támogatta.²⁹

6. Fiume jogvédő háborúja

Az ismételt kudarc és a város országgyűlési képviselőjének magatartása következményeként Antonio Walluschnig³⁰ felelevenítette Fiume zágrábi tartománygyűlésre való követküldési jogát.³¹ A javaslatról a képviselő-testület elhatárolódott, mivel tudták, a *corpus separatum* fejlődése kizárólag a magyar állam keretein belül valósítható meg.³²

A „jogvédő háború” mégsem maradt el. Francesco Vio³³ (SIMON P. P. 2013) határozati javaslatának elfogadásával a polgármester a képviselő-testület 46 tagjával együtt lemondott mandátumáról.³⁴ Csak a liberális képviselők tartották meg hivatalukat, azonban a közvélemény nyomása alatt ők is elvesztették cselekvési szabadságukat. Nicolo Gelletich, a Rappresentanza első alelnöke nem merte elvállalni a város ideiglenes vezetését,³⁵ a miniszterelnök által összehívott ankétén pedig egyedül Emil Kuranda, az Adria Rt. igazgatója jelent meg.³⁶

A közigazgatási bíróságról és annak végrehajtásáról szóló rendelet másnap változatlan formában látott napvilágot³⁷ ezáltal elhárult az utolsó akadály is a közigazgatási bizottság 1898. január elsejétől való bevezetése előtt. A hír hatására a városban zavargások törtek ki.³⁸

A miniszterelnök magabiztossága mégsem tört meg. Az uralkodónak felterjesztett jelentésében továbbra is a bizottság szükségességét hangoztatta. Kiemelte, hogy a tervezett újítások nem csorbítják a *corpus separatum* autonómiáját, hanem ellenkezőleg, bővítik azt. Következtetését azzal indokolta, hogy a város a közigazgatási bizottságon keresztül a tengerészeti és kikötői ügyekben is képviseltetheti érdekeit.³⁹

²⁹ La petizione di Fiume. In: La Bilancia. 1897. november 3., L'inchiesta per Fiume. In: La Bilancia. 1897. november 6., 184. Országos ülés. 1897. július 14. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, X. kötet. „ad acta”. A petíciót november 5-én tárgyalták, azonban az Országgyűlés Képviselőházának naplójában július 14-i datálás alatt lelhető fel.

³⁰ A gyakran radikálisan és rendhagyó módon gondolkodó városi képviselő, Gasparo Matkovich halálát követően a fiumei Kossuth-párti szimpatizánsok vezetője. Maylender mellett aktív szerepet játszott az autonomista mozgalomban.

³¹ Il diritto di veto di Fiume. In: La Bilancia. 1897. augusztus 30., HR DARI JU - 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 129/1897. szám

³² La Bilancia. 1900. december 12. Riconquista.

³³ Fiume egyik legtekintélyesebb, gyakran irredentizmussal vádolt jogásza, városi képviselője, később polgármestere. 1896-tól kezdve folyamatosan tiltakozott az ellen, hogy a fiumei bíróság az olasz mellett magyar nyelvű mellékleteket is alkalmazzon.

³⁴ HR DARI- 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 158/1897. szám, Le dimissioni del podestà e della Rappresentanza municipale. In: La Bilancia. 1897. november 11.

³⁵ Decreti. In: La Bilancia. 1897. november 17. MNL OL K 26 – 395. csomó 18950. 1897. 329. II. rész 1889., 395. csomó 18390. 329. II. rész.

³⁶ L'inchiesta per le faccende fiumane. In: La Bilancia. 1897. november 19.

³⁷ L'attivazione delle leggi. In: La Bilancia. 1897. november 24., MNL OL K 26 – 395. cs. 18984. 1897. 329. I. rész., 18984 M.K. 1897. sz. rendelet.

³⁸ MNL OL K 26 – 395. cs. 19003. 1897. 329. II. rész.

³⁹ MNL OL K 26 – 395. cs. 19485. 1897. 329. I. rész

Bánffy, hogy a törvények végrehajtását garantálja kormányzóvá bizalmi emberét, Szapáry Lászlót⁴⁰ nevezte ki,⁴¹ de beiktatásáig feladatát, az Autonóm Párt visszaszorítását változatlanul Gaál Tibor látta el.

7. A kemény kéz politikája

Az Autonóm Párt népszerűségét jól példázza, hogy a december 20-án megtartott városi képviselő-testületi választások eredményeként tisztán „autonomista” képviselő-testület alakult.⁴² A polgármesteri posztot ismét Maylandernek ajánlották fel, aki a hivatal elfogadását feltételekhez kötötte. Követelte, hogy a közigazgatási bizottság tagjainak megválasztására felszólító átiratba fogalmazzák bele a Rappresentanza hozzájárulási, véleményalkotásai jogát.⁴³ Mikor a miniszterelnök a módosítási javaslatot nem fogadta el,⁴⁴ Maylander megtagadta az ország új törvényeire való eskütételt, melynek következtében Gaál Tibor kormányzó-helyettes felfüggesztette az ülést.⁴⁵

A kormány elsőszámú célként egy együttműködésre hajlandó polgármester keresését határozta meg.⁴⁶ A kormányzó-helyettes ezzel szemben úgy ítélte meg, hogy a közigazgatási bizottság a podesta és a város által delegált tagok nélkül is megkezdheti működését. A képviselő-testület vezetésére jogosult alelnökök megválasztását szorgalmazta, akiket felszólíthat a tíz delegált tag megnevezésére. Várható ellenállásuk pedig ürügyül szolgálhatott a testület elbocsátására.⁴⁷ A kormányzó-helyettes emellett felismerte a sajtóban rejlő lehetőségeket is. Egy speciális sajtóosztály létesítését javasolta, mely a fiumei viszonyokról való tájékoztatás mellett a közhangulat megnyerését és befolyásolását szolgálta volna.⁴⁸

A másik jelentős irányelv a taktikai időnyerés lett. A jelzett célok érdekében Bánffy a közigazgatási bizottságról szóló miniszteri rendeletében kivételes hatalommal ruházta fel a kormányzót, aki így engedetlenség esetén nemcsak feloszlathatta a városi képviselő-testületet, hanem az új választás kiírását akár egy évnél hosszabb időre is elhalaszthatta.⁴⁹ A kormányt ugyancsak a rendkívüli intézkedések szükségéről győzte meg az, hogy a további polgármester-választások is eredménytelennek bizonyultak.

A hiányosan összeülő közigazgatási bizottság már Szapáry László elnökletével kezdte meg működését,⁵⁰ de a kormányzó jelenléte sem javított a közhangulaton. Az áprilisi városi képviselő-választáson újfent az autonomisták kerültek többségbe,⁵¹ és a polgármesteri méltóságot ismét –

⁴⁰ Szapáry László, Szapáry Géza egykori fiumei kormányzó fia. Kormányzói hivatalát 1897-től 1903-ig töltötte be. Bukását a Dienes-féle megvesztegetési botrány okozta.

⁴¹ Il nuovo governatore di Fiume. In: La Bilancia. 1897. december 2., Az új kormányzó. In: Magyar Tengerpart. 1897. december 5. Bánffy Szapáry Lászlót november 23-án nevezte ki

⁴² Odierne elezioni. In: La Bilancia. 1897. december 20., Le elezioni fiumane. In: La Bilancia. 1897. december 23.

⁴³ MNL OL K 26 – 422. cs. 324. 1898. XIII. t. és Uo. 520. 1898. XIII. t.,

⁴⁴ MNL OL K 26 – 422. cs. 324. 1898. XIII. t.

⁴⁵ MNL OL K 26 – 422. cs. 663. 1898. XIII. t. Távirat. A miniszterelnöknek Gaál Tibortól. január 12.

⁴⁶ MNL OL K 26 – 422. cs. 583. 1898. XIII. t. 520.

⁴⁷ MNL OL K 26 – 422. cs. 583. 1898. XIII. t. Távirat. 1898. január 12.

⁴⁸ HR DARI– 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 133/1897. szám

⁴⁹ Kivételes hatalom. In: Magyar Tengerpart. 1898. január 16.

⁵⁰ HR DARI– 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 20/1898. szám,

⁵¹ La questione di Fiume. In: La Bilancia. 1898. április 18.

két ízben is – Maylendernek kínálták fel.⁵² A sorozatos renitencia hatására Szapáry végleg feloszlatta a testületet.⁵³ A város Rappresentanza nélkül maradt, Bánffy pedig Szapáryval Vallentsits Antal⁵⁴ nyugalmazott miniszteri tanácsost nevezte ki polgármesterré.⁵⁵ Fiume helyzetét nehezítette, hogy a kormánnyal szembeni küzdelemben nem számíthatott országgyűlési képviselőjére.

Az autonomisták fóruma lekorlátozódott az egyre radikalizálódó La Voce del Popolo és az újonnan indított La Difesa hasábjaira. Jóllehet, ez utóbbi orgánium nyomtatását a város területén a kormány nem engedélyezte, emiatt a szerkesztőséget a horvát Sušakon kellett berendezni.⁵⁶

A város politikai elszigeteltségét növelte, hogy Szapáry László táviratban jelezte a miniszterelnöknek, hogy amíg a közigazgatási bizottságba küldendő tíz tagot nem választották meg, a fiumei polgárokat legfeljebb magánemberként fogadja. Hivatalos testületként történő meghallgatásuktól mindenféleképpen tartózkodjon.⁵⁷

8. Közeledési kísérletek

A municipium és az állam küzdelme kedvezőtlenül hatott mindkét fél kereskedelmi és gazdasági életére. Az autonomisták mérsékeltebb tagjai is felismerték, hogy képviselőtestület nélkül nemcsak autonóm jogaik gyakorlására és érvényesítésére képtelenek, hanem a város ügyeinek koordinálására is. A kompromisszum megkötését ösztönözte Trieszt konkurenciája, az Adria Hajózási Rt.-vel és a Magyar-Horvát Gőzhajózási Társasággal kötött szerződések megújítása, a kikötő bővítésének elkerülhetlensége, valamint az igazságügyi palota építésének kérdése is.⁵⁸ Még ennél is fontosabb volt azonban a bosnyák vasutak ügye és az aktuálissá váló osztrák-magyar gazdasági kiegyezés meghosszabbítása körüli vitasorozatok, melyek az egész ország kereskedelmi és politikai érdekeit veszélyeztették.⁵⁹

Bánffy bukása és Széll Kálmán kabinetalapítása új fejezetet nyitott. A miniszterelnök Hegedűs Sándor kereskedelmi minisztert Fiumébe küldte, hogy tájékozódjon az ottani ipari és kereskedelmi beruházások lehetőségeiről. A miniszter megjelenését a város gyanakodva fogadta, kilátásba helyezett elképzelései azonban jelezték, hogy a kormány politikájában számottevő irányváltás várható. Batthyány Tivadar közéletben való ismételt részvétele hasonlóan a változás előjeleként volt értékelhető. Batthyány a fiumei kérdés visszásságait egy, a miniszterelnöknek címzett emlékiratban foglalta össze.⁶⁰

⁵² Podesztaválasztás. In: Magyar Tengerpart. 1898. május 1., Rappresentanza di Fiume. In: La Bilancia. 1898. május 3.

⁵³ Scioglimento. In: La Bilancia. 1898. május 5.

⁵⁴ Dr. Vallentsits Antal a Fiumei Kormányzóságnál alkalmazott miniszteri tanácsos, 1898. májusától 1901-ig kinevezett podesta.

⁵⁵ Polgármester installálás. In: Országos Hírlap. 1898. augusztus 23.

⁵⁶ 632. Országos ülés. 1900. december 17. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, XXXI. kötet, Dall'esilo. In: La Difesa. 1898. szeptember 25.

⁵⁷ MNL OL K 26 – 422. cs. 1898. XIII.t. 6077. Távirat. 1898. április 23.

⁵⁸ La costruzione di un nuovo palazzo di Fiume. In: La Bilancia. 1900. november 24.

⁵⁹ A fiumei iparkamara és a bosnyák vasutak, In: Magyar Tengerpart. 1900. október 19., Külön vagy közös vámterület. In: Magyar Tengerpart. 1900. október 23.

⁶⁰ La questione di Fiume. In: La Bilancia. 1900. január 27., Egy memorandum. In: Magyar Tengerpart. 1900. január 23., Batthyány T.: Relazione dell'operato del conte Teodoro Batthyány. Allegato A.

Széll Kálmán 1900. február 14-én megtartott képviselőházi beszédében reflektált a gróf által felvetett dilemmákra. A régi jó viszonyt, a hazafias hangulat helyreállítását jelölte meg elérendő célként. Bánffyval ellentétben Fiumét nemcsak a törvények erejével, hanem a régi hagyományokkal, mentálisan és érzelmileg is Magyarországhoz kívánta csatolni. Kijelentette, az előző kormány által bevezetett jogos, de „abnormális állapot” felszámolása az egész nemzet érdekében áll. Elismerte Fiume harmadik faktori mivoltát, speciális viszonyát és a municipálisnál tágabb autonómiáját, valamint az 1883-as regnikoláris bizottság által lefektetett elvek követésének szükségességét. Ezzel szemben rámutatott arra, hogy a „fiumei gyakorlat” csupán megfontolandó tanács, és nem jelenti a képviselő-testület hozzájárulási vagy vétőjogát. Hangsúlyozta, hogy Magyarországon egységes törvényhozás van, így minden a parlamentben meghozott törvény a kikötővárosban is érvényes. Az állam nem enged és nem is engedheti, hogy a magyarországi törvények Fiume területén történő életbeléptetéséről a kikötőváros határozzon.

Biztos garanciákat követelt arra, hogy Fiume elismeri a magyar állam feltétlen integritását és szuverenitását. Azt is leszögezte, hogy miniszterelnökként kizárólag a *corpus separatum* egészét képviselő, törvényes küldöttséggel hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Jelszava a „*sum cuique*”, a „mindenkinek a magáét” lett. Ahhoz pedig, hogy a magyar állam megadhassa mindazt, amelyre Fiumének szüksége és joga van, elengedhetetlen a polgárok együttműködése.⁶¹

Szavai az Autonóm Párt tagjait is addigi politikájuk korrigálására készítették. Maylander vezetésével delegáció jelentkezett a miniszterelnöknél. Az ideiglenes állapotok felszámolását, a városi képviselőválasztások kiírását és a *Rappresentanza* ismételt összehívását kérték. Széll kifejtette, hogy az első lépést, – a közhangulat megnyugtatót és az államellenes megnyilvánulások beszüntetését – Fiumének kell megtennie,⁶² majd az autonomisták vezérét bizalmas beszélgetésre kérte.

Maylander a közvélemény nyomásának engedve elfogadta a támasztott feltételeket. Széll január 24-ére kiírta a városi képviselő-választásokat. A választás az Autonóm Párt győzelmével ért véget,⁶³ de a miniszterelnök külön kérésére pár liberális városatyja is bekerült a testületbe.⁶⁴ A polgármester-választás sikere is garantált volt.⁶⁵ A liberális fiumei sajtó elégedetten konstataulta a fejleményeket, azonban az autonomisták egy része fenntartásokkal fogadta a közeledést. Azt sem tudták elfelejteni, hogy a miniszterelnök megtagadta társadalmi szervezetük, az *Autonoma Associazione*, az Autonóm Egyesület működésének engedélyezését. Az olasz és a magyar elemek közti súrlódások részei maradtak a fiumei mindennapoknak, és jelzésértékkel bírt a községi választások alacsony részvételi aránya is.

További bizalmatlanságra adott okot, hogy Széll Kálmán nem mondott le Fiume közigazgatásának átszervezéséről. A miniszterelnök Perczel Dezső, egykor Bánffy-nak tett javaslatát alkalmazta. A közigazgatási bizottságot a kormányzói tanáccsal (1901. évi IX. törvénycikk) kívánta helyettesíteni.⁶⁶

⁶¹ 529. Országos ülés. 1900. február 14. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, XXVI. kötet.

⁶² *La deputazione fiumana a Budapest*. In: *La Bilancia*. 1900. február 27.

⁶³ Beteljesült óhaj. In: *Magyar Tengerpart*. 1901. január 17., *A rappresentanza választás*. In: *Magyar Tengerpart*. 1901. január 25.

⁶⁴ *Elezioni Municipale*. In: *La Bilancia*. 1901. január 21.

⁶⁵ HR DARI– 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 23/1901. szám, *Rendbe jövünk*. In: *Magyar Tengerpart*. 1901. február 5.

⁶⁶ MNL OL K 26 – 517. cs. 538. 1901. X. t. 13311. szám/III. Belügyminisztérium. Törvényjavaslat, Indoklás

Bár elismerte, hogy Fiumében ilyen jogkörökkel a kormányzó bír, rámutatott arra, hogy annak munkáját egy szakemberekből álló segédhivatal jogilag kifogásolhatatlanul támogathatja. Az új szervezetet ezért a kormányzóság kereteibe illesztette. Az intézkedés látszólag a kormányzó és a kormányzóság hatáskörét bővítette, gyakorlatilag az állami felügyelet számára biztosított nagyobb befolyást. Széll saját bevallása szerint kizárólag formális engedményeket adott, hiszen a két hatóság ügykörét tekintve csaknem teljesen megegyezett.⁶⁷ Bánffy mégis túlzónak, elhibázott lépésnek találta a bevezetett reformot,⁶⁸ Dárday pedig azzal vádolta a miniszterelnököt, hogy helytartósággá növesztette a 42.000 lélekszámú várost és a kormányzóság másodfokú hatósággá emelésével roppant terheket rótt az államra (DÁRDAY S. 1911).

Jellemző, hogy míg a leköszönt és az éppen regnáló kormány oldaláról sokallták, a fiumeiek kevesellték a „fiumei kérdés” megoldására irányuló törekvéseket.

Maylander a nyilvánosság előtt pozitívan nyilatkozott a szervezetről. Követőit a középfokú hatóság felállításának szükségességéről győzködte. A kormány jó szándékának jeleként tüntette fel, hogy a városi képviselő-testület előzetes meghallgatásával, Fiuméről és kerületéről külön törvénnyel gondoskodott. Hangsúlyozta, hogy a törvény tágabb jogköröket biztosít a kormányzónak,⁶⁹ de a törvény negatív következményeiről diszkréten hallgatott. Podestává választásakor felesküdött az ország törvényeire, ezért többé nem vállalhatta „szabadságharcos” pártvezér szerepét.⁷⁰ Az autonomisták irányítása és az események befolyásolása fokozatosan egy új erő kezébe csúszott át.

A Luigi Ossoinack⁷¹ és a Ferdinando Kuscher⁷² körül gyülekező csoportosulás jelentősebb engedményeket várt a kormánytól. Hathatósabb kulturális támogatást, ipariskolát, olasz nyelvük és identitásuk ápolásának teljes szabadságát, intenzívebb kereskedelmi politikát, a szabadkikötő visszaállítását és autonóm jogaik legteljesebb érvényesítését követelték. Egy olyan támogató háttérországra vágytak, mely távol volt tőlük, és mégis közel.⁷³

A Széll-i koncepció alapján az állam a fentebb ismertetett engedményeknél többet nem adhatott. A magyar kormány a fiumei közélet minden területén be kívánta magát fészkelni, hogy politikai-gazdasági és nemzetiségi érdekeit minél közvetlenebbül felügyelhesse.

9. Konklúzió

Annak ellenére, hogy az állam és a municípium harcát a Bánffy-kormány által bevezetni kívánt törvények hívták életre, a konfliktus mégsem tekinthető egyszerűen egy nem kellően átgondolt

⁶⁷ HR DARI– 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 101/1901. szám. 2437. ME. A fiumei királyi kormányzóság ügyrendje.

⁶⁸ Bánffy Dezső a horvát kérdéstről. Különlenyomat. Pesti Hírlap. 1907. május 15. p. 23-24.

⁶⁹ HR DARI – 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 87/1901. szám, Rappresentanza civica. In: La Bilancia. 1901. március 22., Rappresentanza municipale. In: La Bilancia. 1901. július 19.

⁷⁰ MNL OL K 26 – 517. cs. 1901. 451. X.t., HR DARI - 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 23/1901. szám.

⁷¹ Luigi Ossoinack, a város legnagyobb kereskedője, gyártulajdonosa és az autonomista mozgalom meghatározó támogatója és finanszírozója. Politikai célkitűzéseiként szerepelt a korábbi státútumhoz való visszatérés, a szabadkikötő visszaállítása, valamint a város kereskedelmi ügyleteinek hathatósabb kormánytámogatása. Fiát, Andrea Ossoinackot 1915-ben Fiume országgyűlési képviselőjévé választották. Ez volt az utolsó alkalom, hogy a város a magyar parlamentbe küldhette képviselőjét.

⁷² Radikális autonomista városi képviselő, Luigi Ossoinack és Riccardo Zanella híve és támogatója.

⁷³ Discorso programma. In: La Voce del Popolo. 1901. október 5.

politikai lépés következményének. Inkább a képviselt erőszakos attitűd és a rugalmatlan központosító törekvések voltak azok, melyek a város hangulatát a kormány ellen fordították. A szabadkikötő felszámolása és az ezzel járó kereskedelmi és gazdasági hátrányok szintén kedvezőtlenül befolyásolták az állam és a kikötőváros viszonyát. A felvetődő jogi vonatkozású nehézségeket kompromisszumkészséggel és érdemi párbeszéddel mérsékelni lehetett volna. A kölcsönös egymásrautaltság kétségtelen volt.

Egyfelől az államnak számos külpolitikai és gazdasági érdeke fűződött a városhoz és annak prosperálásához. Az ország egyetlen tengeri kikötőjének gyarapodása az egész ország fejlődését és gazdagodását jelentette. Másfelől Fiume polgársága is számolt azzal, hogy Magyarország támogatása nélkül Zára szintjére süllyednek, és nemcsak Trieszt konkurenciájával kell számolniuk, hanem Ragusa és Spalato fenyegetésével is.⁷⁴ Ezáltal az államhoz ragaszkodásuk és hazafiasságuk általában biztosított volt. Noha mindezért autonómiájuk tiszteletben tartását követelték, mely egyszerre jelentette érvényesülésük eszközét, valamint önmeghatározásuk és megmaradásuk alapját.

Mikszáth Kálmán szerint a nemzetiségi politikához három dologra van szükség: egy nemzetiségi településre, egy Janus-arcú főúrra és egy harcos bohémienre (MIKSZÁTH K. 1889). Fiumében tekintélyes főurak és küzdőszellemű bohémienek is akadtak bőven. A fiumei vitorlákból továbbra sem sikerült kifogni a szelet.

⁷⁴ La questione di Fiume. In: La Bilancia. 1900. január 27.

Irodalomjegyzék

- ANDRÁSI D. 2013: A „rijekai kérdés”: azaz Fiume államjogi státuszának kiegyezés-kori szabályozása és megítélése a források és a korabeli magyar-horvát közjogi viták tükrében. – *Rovatok Horvátországi Magyar Kulturális és Tudományos Folyóirat*, 2013/3. szám, pp.13-27.
- BALI L. 2013: The historically changing role of port Rijeka in the hungarian context (1719-1941) with a special view on Trieste. – *Central European Papers*, 2013/2. szám, pp. 23-28.
- BALI L. 2014: The role of the railway in Regional Development in Hungarian-Croatian Relations Today, especially with Regard to the Availability of Rijeka. – *Central European Papers*, 2014/1. szám, pp. 160-166.
- BÁNYFY D. 1902: Magyar nemzetiségi politika. Budapest, 92 p.
- BATTHYÁNY T. 1896: Relazione del conte Teodoro Batthyány. 1892-1896. Chiuzzelin & Co. Fiume.
- BATTHYÁNY T. 1901: Relazione dell'operato del conte Teodoro Batthyany quale deputato della libera città di Fiume. Tipografia Battara, pp. 1-14.
- Bertényi I. 2005: Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés. Doktori disszertáció. ELTE. Történelemtudományi Doktori Iskola. Művelődéstörténeti Doktori Program, 265 p.
- BOROVSKY S. – SZIKLAY J.: Magyarország Vármegyéi és városai.
- DÁRDAY S. 1911: Emlékbeszéd báró Bánffy Dezsőről. Budapest.
- MIKSZÁTH K. 1889: Cikkék és karcolatok III. Cikkék, tárcák: Nemzetiségi politika. 1889.
- SIMON P. P. 2012: Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni... Magyar iskolák Fiumében. Dávid Kiadó, Kaposvár, 346 p.
- SIMON P. P. 2013: Támadás Fiume autonómiája ellen. A fiumei Közigazgatási Bizottság 1897. évről készült jelentése nyomán. – *Közép-Európai Közlemények*, 4. évfolyam, 3. szám, pp. 47-55.
- ŽIC, I. 2007: Breve storia della città di Fiume. Adamić. Fiume.
- ZSIGMOND G. 2007: A fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. – *KÚT* 2007/1-2, A magyar kelet-európai történeti kutatások új útjai, Doktorandusz konferencia, pp. 56-74.

Levéltári hivatkozások

Országgyűlési naplók, jegyzőkönyvek lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Rijekai Állami Levéltár (Drzavni arhiv u Rijeci) – HR- DARI – 007 (JU 5). Kormányzósági iratok, Elnöki iratok lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Magyar Nemzeti Levélár Országos Levéltára - MNL OL K 26 - Miniszterelnökségi Levéltár iratainak lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Folyóiratok, napilapok

La Bilancia: 1891-1901 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

La Difesa: 1898 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

La voce del popolo: 1892, 1898, 1901 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Magyar Tengerpart: 1893-1901 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Országos Hírlap: 1898 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Portugália részvétele az első világháborúban. Előzmények és következmények

Szilágyi István¹

ABSTRACT

Keywords: world war, the Portuguese Republic, colonial empire, priorities of foreign policy, Peace-Treaty of Versailles

The Portuguese foreign affairs have had three major priorities for centuries. The first one was the privileged inter-state contacts with Great Britain, the second one was constituted by the changing and ambiguous connection with Spain. The maintenance and keeping up of the colonial system formed the third main tendency.

At the beginning of the First World War Portugal with its territory of 92 391 km² got a colonial empire of 22 092 290 km² under control. The colonial empire, which had strategic importance in the system of international relations, was 22 times bigger than the homeland itself. This sphere of influence was endangered and threatened by the conquering efforts of the German Empire.

It was one of the reasons that the Portuguese Republic coming to power by the liberal political forces in October, 1910 took sides with the Allies in the First World War. There were 105 000 Portuguese soldiers fighting in the colonies and at the European front lines. The losses suffered by Portugal ran into 36 per cent of the mobilized soldiers.

After the War Portugal expected to get significant financial indemnity in addition to keeping the colonial empire.

The Peace-Treaty signed in Versailles on 28, June, 1919 only partly granted the Portuguese demands.

The First Portuguese Republic stricken with economic and political crisis together with the above-mentioned failure was brought down by the military takeover carried out on 28 May, 1926.

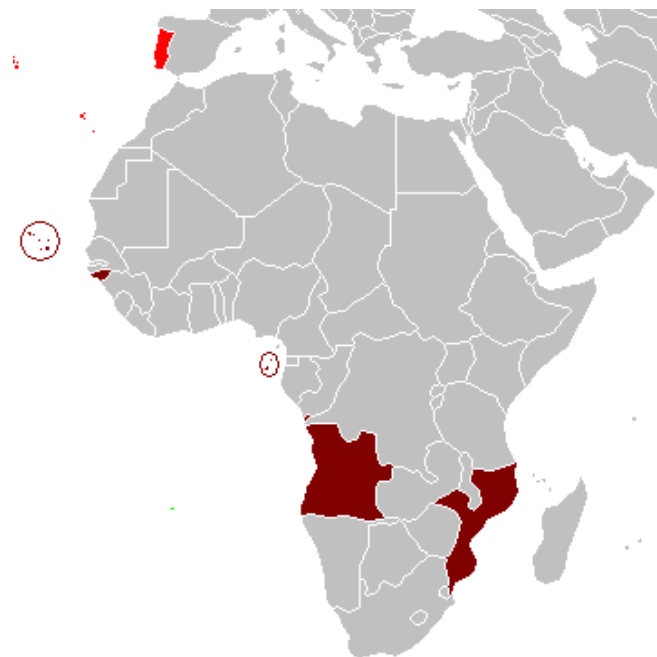
1. Portugália hadba lépésének történelmi előzményei

A portugál külpolitikának évszázadok óta három fő tengelye és iránya volt. Az első prioritást a Nagy-Britanniával kialakított privilegizált kapcsolatrendszer jelentette. I. János király már 1386-ban „örök barátsági” szerződést írt alá Angliával. E szövetséget és egyben a brit birodalmi befolyást erősítették meg az 1703-ban London és Lisszabon között megkötött Methuen egyezmények. Előbb 1703. május 16-án, Paul Methuen angol diplomata és lordkancellár közreműködésével a két ország között katonai szerződést írtak alá, majd ugyanezen év december 27-én Methuen fia, John kötött gazdasági egyezményt Portugáliával. A bor-gyapjú szerződésként emlegetett egyezmény 1810-ig, Portugália francia megszállásáig maradt érvényben. A napóleoni hadak Wellington herceg vezetésével történő kiűzése után hasonló egyezmények aláírására nem került sor. A két ország és a két királyság közötti szövetség azonban továbbra is fennmaradt.

¹ DSc, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet.

A portugál külpolitika második tengelyét a *Spanyolországgal kialakított változó és kétértelmű viszony* jelentette. Portugália Afonso Henrique trónra lépésétől, 1128-tól független királyság. 1580 és 1640 között azonban perszonálunió egyesítette Spanyolországgal. II. Fülöp spanyol monarcha Manuel portugál király unokájaként lett a két ország közös uralkodója. A portugálok szívós küzdelemben, kitartó szabadságharcot folytatva 1640-re állították helyre² országuk függetlenségét. A tizenkilencedik század végén megjelent ugyan az ibérismus koncepciója, amely a Pireneusi-félsziget két államának föderációját, illetve annak megteremtését tekintette történelmi céljának, de a portugálok többségének elutasító magatartása miatt az elképzelés nem valósult meg. A két ország viszonyában újabb törést jelentett, és a kölcsönös bizalmatlanságot növelte a portugál monarchia bukása és az első portugál köztársaság kikiáltása 1910. október 5-én. Ekkor Európa nagy részén az uralkodó államforma még a királyság volt. Az egymással különböző fokban rokoni kapcsolatban álló európai monarchiák veszélyt láttak a radikális eszméktől vezérelt első portugál köztársaságban. A Spanyolországban kibontakozó republikánus és nemzeti mozgalmak viszont követendő példaként tekintettek a Portugáliában zajló eseményekre. A Pireneusi-félsziget két állama közötti viszony ennek következtében megromlott. A fiatal és instabil lisszaboni köztársaság szemszögéből nézve reális veszélynek tűnt egy preventív spanyol intervenció. A szomszéd hatalom a beavatkozást nem csupán a királypárti erők támogatásával, hanem a kialakuló gazdasági és politikai káosz felszámolásával is magyarázhatta volna.

A portugál külpolitika harmadik prioritása a *gyarmatrendszer fenntartása, megtartása és megőrzése* volt. Az első világháború kirobbanásának időpontjában a 92 391 km² kiterjedésű Portugália 2 092 290 km²-nyi, az anyaországnál huszonkétszer nagyobb területű, a nemzetközi viszonyok rendszerében stratégiai fontosságú gyarmatbirodalom ura volt (1. ábra). Az afrikai kontinensen Angola területe 1 246 700, Bissau-Guineáé 36 125, Mozambiké 801 590, São Tomé e Príncipe-é 1001, a Zöld-foki szigeteké pedig 4033 km²-t tett ki.

1. ábra. Portugália afrikai gyarmatai

Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Portugál_gyarmati_háború

² Ennek állít emléket a lisszaboni Praça dos Restauradores téren emelt obeliszk is.

A „Portugál-Indiát” (2. ábra) alkotó Goa, Damão és Diu 3814 km² kiterjedésű volt. A kínai partok mentén elterülő Macau 28,2 km²-en terült el. A nagy távolság, a megvédeni kívánt hatalmas területek, az ötmillió lakost számláló anyaország korlátozott humán kapacitása és csekély erőforrásai miatt, szilárd szövetséges támogatása nélkül egy kirobbanó és elhúzódó háború lehetősége Portugália szempontjából nem sok jóval kecsegtetett.

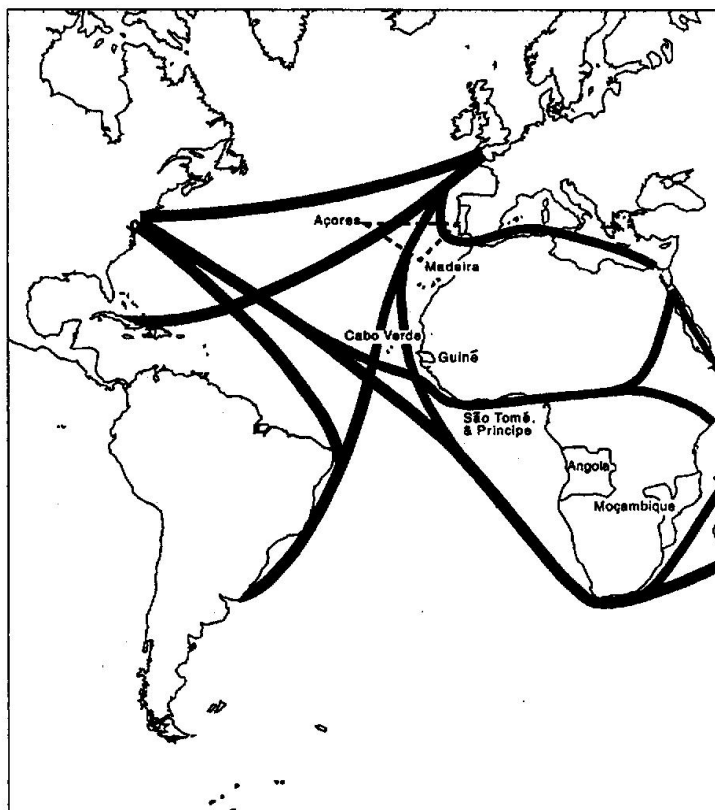
2. ábra. Portugál-India

Forrás: http://www.unostamps.nl/country_portuguese_india.htm

Amint azonban azt a 3. ábra mutatja, Portugália „tengerentúli területei” fontos szerepet játszottak a nemzetközi kereskedelmi, gazdasági és katonai összeköttetés és kommunikáció biztosításában, az atlanti útvonalak és a John Halford Mackinder által 1919-ben felvázolt Magterület (Heartland) és az afrikai kontinens által megtettesített Világsziget brit birodalmi érdekeket szolgáló védelmében ³(4. ábra).

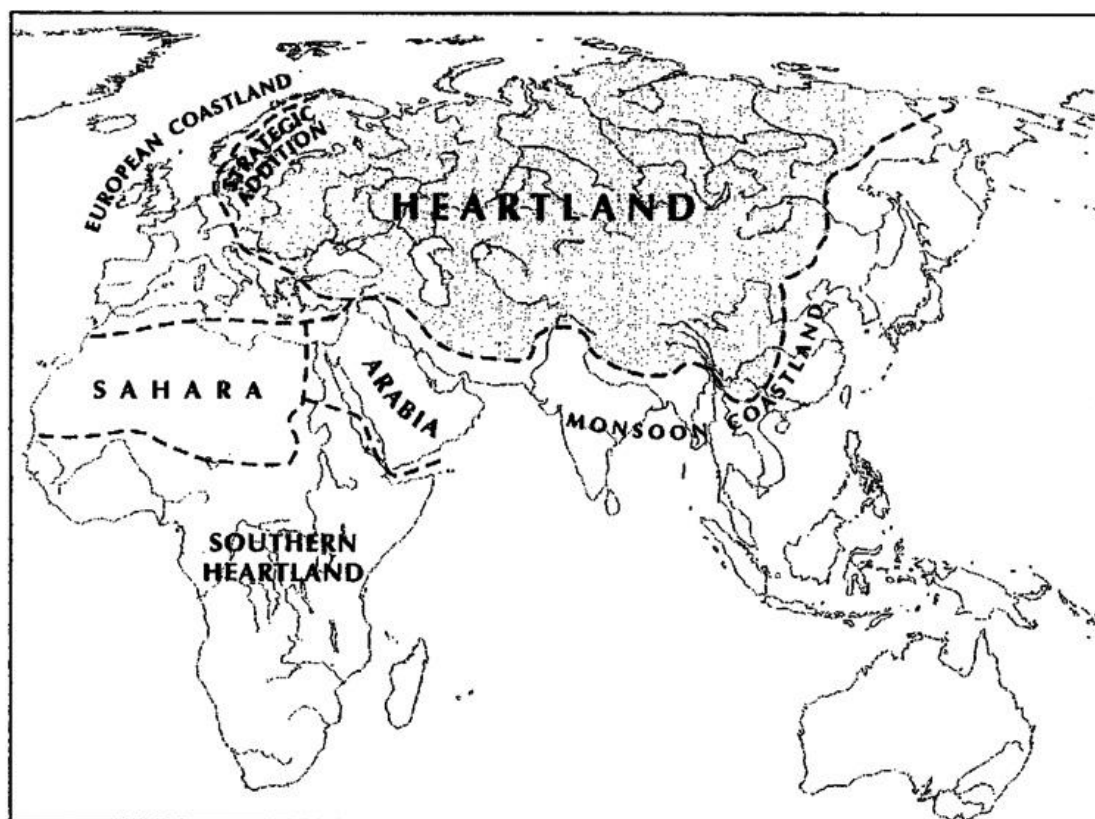
A tizenkilencedik század második felétől azonban veszélybe került Portugália afrikai gyarmatbirodalma. Kamerun és Togo elfoglalása után, Namíbia birtokba vételével megszületett Német Délnyugat-Afrika, Tanganyika meghódításával pedig Német Kelet-Afrika. A porosz vezetésű császárság további területi igényei fenyegetést jelentettek a Portugália által gyarmatosított Angolára és Mozambikra is.

³ Részletesebben a témáról: SZILÁGYI I. 2011 valamint SZILÁGYI I. 2013.

3. ábra. Portugália és az atlanti útvonalak védelme

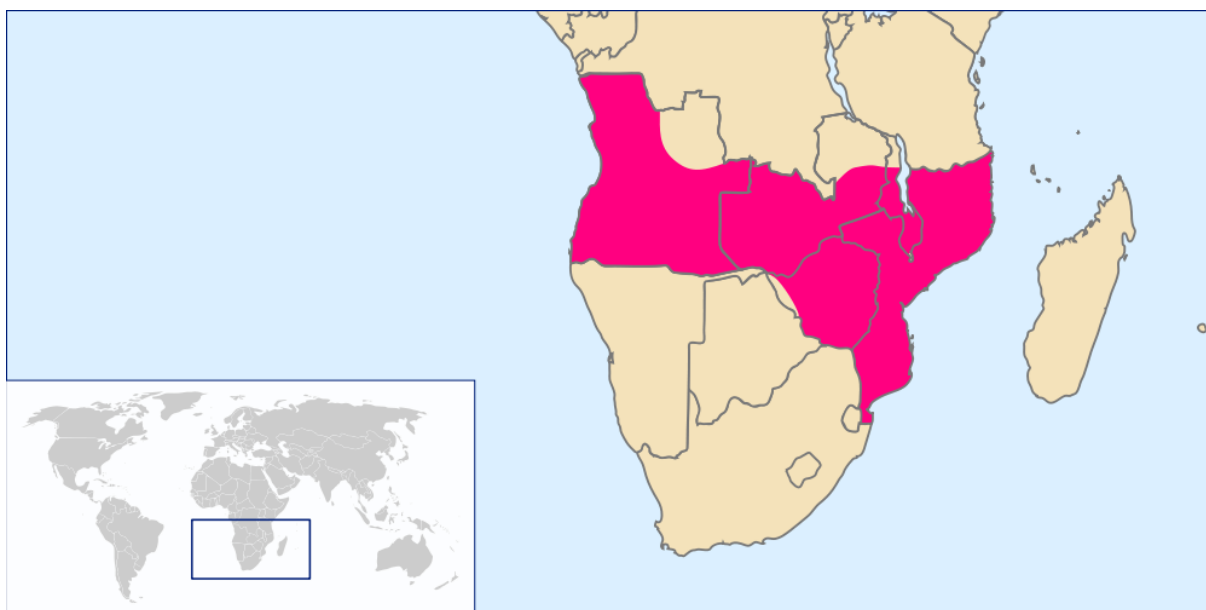
Forrás: COMPRIDO, J. B. 1956, p. 258.

4. ábra. Az eurázsiai magterület és az afrikai világsziget

Forrás: COHEN, S. B. 2008, p. 15.

A lisszaboni kormányzat többek között emiatt is nagyon fontosnak tartotta a legjelentősebb afrikai portugál gyarmatok közötti szárazföldi összeköttetés megteremtését, illetve területi integritásuk megvédését. A kormány e célból határozott, megelőző lépésre szánta el magát. A mai Zambia, Zimbabwe (a korábbi Észak- és Dél-Rodézia) és Malawi területeinek egy részét magában foglaló térség egyesítése Portugália számára a gyarmatbirodalom megszilárdítása mellett az Indiai és az Atlanti óceán közötti kapcsolatot is biztosíthatta volna. Az 1886-ban, Lisszabonban közzétett *Rózsaszínű térkép* (*Mapa cor-de-rosa*) alapján (5. ábra) portugál expedíciós katonai egység indult meg az összeköttetés lehetséges módjainak felkutatására, biztosítására, valamint az övezet portugál ellenőrzés alá vonására.

5. ábra. A rózsaszín térkép

Forrás: https://pt.wikipedia.org/wiki/Mapa_Cor-de-Rosa

A portugál törekvések és a realizálásukra indított akciók azonban Belgium mellett Nagy-Britannia által ellenőrzött és gyarmatosított területeket is érintették. Az ország így érdekösszeütközésbe került több évszázados szövetségeseivel. A brit birodalom két ok miatt nem volt hajlandó a jelzett térség átengedésére. Egyrészt, mert a terület birtokában ellenőrzése alatt tarthatta Német Kelet-Afrikát, másrészt az övezetnek fontos szerepet szánt a Kairó és Fokváros közötti vasúti összeköttetés megteremtésében és fenntartásában.

Lord Salisbury miniszterelnök az angol kormány nevében 1890. január 11-én memorandumot juttatott el Portugáliához. A Lisszabon által brit ultimátumnak nevezett dokumentum az Alexandre de Serpa Pinto által vezetett katonai erők azonnali visszavonására szólított fel, melynek a portugálok haladéktalanul eleget is tettek.

A közvélemény a gyors meghátrálást a nemzeti büszkeség sérelmeként és az ország súlyos megaláztatásaként élte meg. A fő felelősség általános megítélés szerint a monarchia intézményét és annak kormányát terhelte. Emiatt országszerte tömegmegmozdulások törtek ki, amelyek az 1889. október 19-én trónra lépett I. Károly királlyal, az uralkodóházzal és a királyság intézményével szembeni elégedetlenségüknek adtak hangot. Az alkotmányos monarchia

felszámolását követelő tüntetések a nemzeti hanyatlás fő okát a monarchikus államforma által megtestesített, elavult politikai rendszerben látták.

A rózsaszínű térkép közzététele szimbolikus jelentőségén túl az ország Nagy-Britanniával kialakított egyoldalúan szoros kapcsolatrendszerének lazítására is irányult. Portugália, afrikai gyarmatainak megtartása érdekében, a térségben érdekelt Németország támogatásának elnyerése céljából nyitni kívánt Vilmos császár felé is. A lisszaboni kormányzat kezdeményezése a német fél részéről kedvező fogadtatásra talált. A portugál „nyitást” azonban ellensúlyozták a brit diplomácia lépései. Nagy-Britannia jóval az első világháború kitörése előtt, az 1880-as évtized második felében titkos tárgyalásokat kezdett Németországgal a Portugália által birtokolt afrikai területek egy részének átadásáról. A megbeszélések azonban elhúzódtak és nem vezettek eredményre. Anglia ezért a tárgyalásokkal párhuzamosan portugál szövetségesét is igyekezett megnyugtatni. Annak ellenére, hogy Nagy-Britannia nem tulajdonított komoly jelentőséget az Ultimátum következményeinek, javaslatot tett Lisszabonnak az afrikai határok szerződéses rögzítésére, mely az 1899. október 14-én aláírt titkos Windsori egyezményben meg is történt. Az egyezményben az Egyesült Királyság megerősítette egyrészt az 1661-ben kötött szerződés érvényességét, ismét garantálva ezzel a portugál gyarmatbirodalom sérthetetlenségét, másrészt azt, hogy Anglia minden külső támadással szemben megvédi a Portugália által birtokolt területeket. „*A rózsaszínű térkép és az arra az Ultimátum által adott válasz mindent megváltoztatott.*” írja José Medeira Ferreira (FERREIRA, J. M. 2006, p. 11). Az „*Öt rendszer a nemzetközi politikában (Cinco Regimes na Política Internacional)*” című könyv történész-politikus szerzője szerint: „*Az Ultimátum végzetes szerepének megértéséhez tudnunk kell, hogy ez volt az alkotmányos monarchia utolsó arra irányuló kísérlete, hogy egy Nagy-Britanniától kevésbé függő nemzetközi kapcsolatrendszert alakítson ki.*” (FERREIRA, J. M. 2006, p. 15). A brit Ultimátumnak a királyságra gyakorolt negatív hatását azonban az új szerződések sem tudták orvosolni.

A politikai krízist az 1891-ben Portugáliában kirobbant pénzügyi válság is fokozta. A bankszűkület következtében az ország felfüggesztette a külföldi adósságok kamatainak törlesztését, és vége szakadt az 1868 és 1889 közötti időszak Antonio Maria de Fontes Pereira de Melo nevéhez köthető, fontismo-nak nevezett modernizációs gazdaságpolitikának. A portugál devizát leértékelték. A német, francia, holland, angol és más külföldi hitelezők egy 1902-es megállapodás alapján intézményesítették az ország pénzügyei feletti ellenőrzést, és előírták az ország által követendő vám- és gazdaságpolitikát.⁴ Növelte a nehézségeket az is, hogy a brazíliai portugál vendégmunkások hazautalásai 80%-kal csökkentek. A gazdasági-pénzügyi problémák enyhítése érdekében a lisszaboni kormányzat Nagy-Britanniához fordult segítségért. A lépés tovább növelte az ország kiszolgáltatottságát, amit a köztársaságpárti politikai erők a maguk javára fordítottak. Az uralkodó I. Károly és Luis Felipe trónörökös 1908. február elsején, Lisszabonban, a Praça do Comercio téren merénylet áldozata lett. Még aznap királlyá koronázták az alig tizennyolc éves másodszülött fiút, Manuelt. A portugál történelmi emlékezet két névvel illeti a jó szándékú, reformok bevezetése mellett elkötelezett ifjú uralkodót. Egyes források II. Hazafias Manuelként említik, míg mások Szerencsétlen Manuelként (Manuel Desventuroso) írnak róla. A két év és nyolc hónapig tartó uralkodása mindenesetre azt jelzi, hogy nem tudta feltartóztatni a királyság megszüntetése irányába mutató folyamatokat. Bármit is tett a monarchia napjai meg voltak számlálva.

⁴ Részletesebben a témáról: GUEDES, M. 1981.

2. Az Első Köztársaság és az ország hadba lépése

A Monarchia 1910. október 5-én, a három napos, Lisszabonra összpontosuló országos felkelés és zavargás következményeként megbukott. A köztársaság kikiáltására október 5-én délelőtt kilenc órakor került sor a lisszaboni városháza erkélyén. Az 1911. augusztus 21-én elfogadott Alkotmány életbe lépéséig az Első Köztársaság ideiglenes kormányának vezetőjévé és az ország államfőjévé Teófilo Bragát nevezték ki.⁵

Az Ideiglenes Kormány tevékenységének tizenegy hónapja alatt számos fontos, az ország sorsát alapvetően meghatározó intézkedést hozott. Széleskörű amnesztiát hirdetett a monarchia idején az állam biztonsága és az egyház ellen elkövetett, valamint a tiltott fegyverhasználat miatt kirótt büntetésekre. A katolikus klérus neheztelése és tiltakozása ellenére kiutasította az országból a jezsuitákat, korlátozta a szerzetesrendek működését, kolostorokat zárt be, valamint beszüntette a hitoktatást az állami iskolákban. Megtörtént az állam és az egyház intézményes szétválasztása. A polgári és az egyházi eljárások és szertartások függetlenedtek egymástól. Engedélyezték a házasságok felbontását, rendezték a házasságon kívül született gyermekek jogi státuszát. Eltörölték a nemesi címeket, törvénybe iktatták a sztrájkjogot és a sajtószabadságot. Feloszlatták a közrendért felelős korábbi szerveket, a rendőri feladatok ellátására létrehozták a Köztársasági Nemzeti Gárdát. A gyarmatok fejlődésének, fejlesztésének és autonómiájának biztosítása céljából új törvényben szabályozták a tengerentúli tartományok helyzetét.

Megváltoztatták a monarchia idején használt nemzeti szimbólumokat is. A tradicionális, kék fehér színű zászló helyébe a napjainkban is használatos „köztársasági” lobogó lépett. A reményt kifejező zöld és a harcos, férfias küzdelmet megjelenítő vörös színű zászló közepén a nemzeti címerrel vált az 1910. november 29-i kormánydöntést követően Portugália hivatalos lobogójává. December elsejét a „zászló ünnepévé” nyilvánították. Az 1911. május 28-i alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat követően a törvényhozás június 19-én fogadta el a köztársasági zászló nemzeti lobogóvá minősítését. Új himnusza is lett a köztársaságnak, amely azonban végleges formáját csak 1957. szeptember 4-én nyerte el. A korábbi pénznemet, a realt az escudo váltotta fel. Megreformálták és egyszerűsítették a portugál helyesírás szabályait is.

Teófilo Braga 1911. június 19-én, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megnyitásának napján a parlament kezébe tette le a történelmi jelentőségű Ideiglenes Kormány sorsát. 1911. augusztus 21-én a Nemzetgyűlés elfogadta az új Alkotmányt. Három nappal később a törvényhozás köztársasági elnökké Manuel de Arriagadát, a republikánusok egyik történelmi vezetőjét választotta. Arrigada 1911. szeptember 3-án, az Ideiglenes Kormány lemondását elfogadva, a parlamenti szavazás eredményeként João Chagast bízta meg az első alkotmányos kormány vezetésével. A tizenegy hónapos átmeneti periódus után ezzel megkezdte intézményes működését az Első Portugál Köztársaság.

Az 1911. augusztus 21-én elfogadott Alkotmány⁶ parlamentáris rendszert vezetett be. Az alaptörvény hét fejezetből és 87 paragrafusból állt. A kormányformával és a portugál nemzeti

⁵ Az Ideiglenes Kormány tagjai: Elnök: Teófilo Braga; Belügyminiszter: António José de Almeida; Igazságügyminiszter: Afonso Costa; Gazdasági- és Pénzügyminiszter: Basílio Teles; Hadügyminiszter: António Xavier Correia Barreto; Tengerészetügyi Miniszter: Amaro Justiniano de Azevedo Gomes; Külügyminiszter: Bernadino Luís Machado Guimarães; Közmunkaügyi Miniszter: António Luís Gomes. (FERREIRA, D. 1985).

⁶ <http://www.argnet.pt/portal/portugal/liberalismo/const911.html/>,
http://pt.wikipedia.org/wiki/Constitui%C3%A7%C3%A3o_portuguesa_de_1911

terület kérdésével foglalkozó első fejezet az országot egységes szerkezetű köztársaságként határozta meg. A második rész az egyéni politikai és szabadságjogokat és garanciákat foglalta össze. A republikánus érték- és nézetrendszernek megfelelően e jogok sorában kiemelt jelentőséget tulajdonított az állam és az egyház szétválasztásának, a laikus politikai berendezkedés megteremtésének. A harmadik cím az államhatalom legfőbb szerveire vonatkozó szabályokat tartalmazta. Az ötödik paragrafus szerint a szuverenitás kizárólagos letéteményese a nemzet. A nemzeti szuverenitás gyakorlása a három hatalmi ág közötti klasszikus hatalommegosztás keretében és formájában történt. A törvényhozás kétkamarás rendszerben szerveződött. A Képviselőház a politikai csoportok, a Szenátus a területi-közigazgatási és a tengerentúli provinciák reprezentációjának feladatát látta el. A Nemzeti Kongresszus mindkét házát közvetlen választás útján hozták létre. Szavazati joggal rendelkezett minden 25 év feletti állampolgár.

Az állam legfőbb közjogi méltósága a köztársasági elnök. Választására a Kongresszus két háza jogosult. Funkciói protokolláris jellegűek, sem politikai sem jogi vétót a törvényhozással szemben nem gyakorolhat. A törvényhozás kétharmados többséggel le is válthatja.

A végrehajtó hatalom másik ága, a Kormány is a Kongresszusnak tartozik politikai és jogi felelősséggel. Az 1911-es portugál Alkotmány ismeri a bizalmatlansági indítvány intézményét is, melyet a Kongresszus két háza együttesen gyakorolhat a bizalmát elvesztő kormánnyal szemben. A miniszterelnököt formálisan az államfő nevezi ki. Ebbéli szerepe azonban kizárólag a törvényhozási döntés szentesítésére korlátozódik.

Az Alkotmány harmadik részében megtörtént a független bírósági rendszerre vonatkozó alapvető szabályok összefoglalása is. Az igen rövidre sikeredett negyedik cím a helyi államhatalom és a közigazgatás szabályrendszerét, az ötödik a gyarmati területek működését és irányítását törvényesítette.

Az Alkotmány 67. paragrafusa a gyarmati területek esetében elismerte a közigazgatási decentralizáció elvét. A hatodik rész az általános rendelkezéseket, a hetedik az alkotmányreform előírásait tartalmazta.

Az 1911. augusztus 21-én elfogadott alapcharta hivatalosan a történetírók által Második Köztársaságnak nevezett salazari Új Állam 1933. április 11-én életbe lépett alkotmányáig volt érvényben. Tényleges hatályát azonban az 1926. május 28-án hatalomra jutott Nemzeti Diktatúra katonai vezetői 1926. június 9-én, rendeleti úton, a Nemzeti Kongresszus felosztatásával egy időben felfüggesztették.⁷

⁷ Az Első Köztársaság Alkotmányát az 1911 és 1926 közötti tizenhat évben is több esetben felfüggesztették. Ez történt Pimenta de Castro tábornok rövid miniszterelnöksége idején is. A tábornok 1915. január 28 és május 14 között töltötte be a kormányfői tisztséget. Diktatórikus hatalmának végül katonai felkelés vetett véget. Pimenta de Castroval együtt bukkott az őt a végrehajtó hatalommal felruházó Manuel de Arriaga köztársasági elnök is. 1918-ban Sidónio Pais sikeres államcsínye következtében került sor az Alkotmány második felfüggesztésére. Sidónio Pais 1918. március 30-án kiadott 3997. számú rendeletével helyezte hatályon kívül az alkotmányos legalitást és vezetett be saját személyére szabott elnöki, tekintélyuralmi rezsimit. A rendelet más előírásai a korporációs rendszer irányába tolták el Portugália hatalmi berendezkedését. Sidónio Pais a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a művészetek és a tudomány képviselőiből álló, az államhatalom részéről a szakmák szívélyes együttműködésének propagandáján alapuló, de a kormány ellenőrzése alatt álló korporációs kamarát is létrehozott. A Miguel Primo de Rivera spanyolországi modernizációs ihletésű diktatúrájának előképét jelentő portugál rendszer elnöki köztársaság bevezetésére törekedett. A rendelet a 21 évet betöltött férfiakat általános választójoggal ruházta fel, függetlenül azok vagyoni helyzetétől és attól is, hogy írástudatlanok-e avagy sem. Ezekkel az intézkedésekkel a köztársasági elnök közvetlen választását készítette elő. Az ellene végrehajtott 1918 decemberi sikeres merényletet követően a rendeletben foglaltak, az 1911-es Alkotmány hatályának visszaállításával érvényüket veszítették.

Az új hatalom az ország politikai rendszerének átalakítása mellett nagy súlyt fektetett nemzetközi elismertségére is. Nem véletlen, hogy az Ideiglenes Kormányban a külügyminiszteri posztot a Portugália határain kívül is jelentős ismertséggel, elismertséggel és presztízzsel rendelkező Bernardino Machado kapta.⁸ A helyzet azért volt különösen érdekes és bonyolult, mert mint említettük 1910-ben az európai államok túlnyomó többségének államformája a királyság volt, egyedül Franciaország, Svájc és San Marino számított kivételnek. Machado már 1910. október 9-én tudtára adta a Lisszabonban akkreditált nagyköveteknek és diplomatáknak, hogy a Portugál Köztársaság minden, az előző rendszer által vállalt nemzetközi kötelezettségét teljesíteni fogja és azokat érvényben lévőnek tekinti. Az új hatalomnak nem is kellett sokáig várnia a diplomáciai elismerésre. A sort Brazília nyitotta meg, ezt követte október 23-án az argentin, október 29-én a nicaraguai, október 31-én az uruguayi, november második felében a guatemalai, a costa ricai, a perui, decemberben a chilei, 1911 februárjában a venezuelai, márciusban pedig a panamai elismerés. A latin-amerikai országok akkreditációja fontos szerepet játszott a köztársasági kormányzat nemzetközi helyzetének megszilárdulásában. Az igazi vízváltónak azonban az európai nagyhatalmak és az Egyesült Államok elismerése bizonyult. Az USA kormánya 1911 júliusában de jure is elfogadta az új rendszert. A brit kormány már 1910 novemberében kifejezte abbéli álláspontját és szándékát, hogy a Portugáliával fennálló baráti viszonyt továbbra is fenntartja. Hasonló tartalmú, de facto diplomáciai elismeréssel felérő nyilatkozatot tett a spanyol, a francia és az olasz kormány is. Az európai nagyhatalmak és országok többségének de jure elismerésére azonban csak az új Alkotmány elfogadása és a köztársasági elnök megválasztása után került sor. A Szentszék az állam és az egyház szétválasztása és az ideiglenes kormány már említett intézkedései következtében kirobbant konfliktusok miatt felfüggesztette a diplomáciai kapcsolatokat Portugáliával. A Pápai Állam részéről az új rendszer teljes körű diplomáciai elismerése csak 1919. június 29-én került sor.

A szabadelvű köztársaságban azonban állandósultak a politikai válságok. A rendszer fennállásának tizenhat éve alatt az országnak nyolc elnöke, egy ideiglenes kormánya, harmincnyolc miniszterelnöke, ötven kormánya és egy alkotmányos juntája volt. A zsákutcás fejlődés a portugál gazdasági-társadalmi struktúrák elmaradottságával, valamint a republikánus eszmeiség városi lakosság csekély rétegére korlátozódásával magyarázható. Hipólito de la Torre Gómez és Josep Sánchez Cervelló ezt a körülményt hangsúlyozzák közös munkájukban: „*Figyelembe kell venni – írják –, hogy a Köztársaság csaknem teljes egészében városi jelenség volt, és az 1911-es választójogi megszorítások, majd ezek további, 1913-as szűkítése⁹ is játéktéren kívülre helyezte az analfabétákat (akiknek többsége vidéken élt). Nem kell tehát csodálkozni azon, hogy Costa pártja¹⁰ kényelmesen, csaknem monopolisztikus jelleggel ellenőrzése alatt tartotta a hatalom forrásait.*” (DE LA TORRE GÓMEZ, H. – CERVELLÓ, J. S. 1992, p. 25) Vasco Pulido Valente is hasonlóképpen látja az ország és a köztársaságpártiak viszonyát. „A régi köztársaság” (1910-1917) című tanulmánya (VALENTE, V. P. 2009) bevezető mondatában a republikánusok egyik vezetőjét idézve írja: „*Kevészel (Október 5) után,*

⁸ Bernardino Machadót külügyminiszteri és más állami tisztségei mellett kétszer választották meg köztársasági elnökké. Első államfői periódusa 1915. augusztus 6-án kezdődött és 1917. december 5-én Sidónio Pais hatalomátvételével ért véget. Másodszor Teixeira Gomes lemondása után, 1925. december 11-én választotta államfővé a Nemzeti Kongresszus. Köztársasági elnöki megbízatásának az 1926. május 28-i Manuel Gomes da Costa tábornok vezetésével végrehajtott katonai puccs vetett véget (GUIMARÃIS, A. L. 2000).

⁹ A választójoggal rendelkezők száma 850 ezerről 400 ezerre, más adatok szerint 650 ezerre csökkent.

¹⁰ A Demokratikus Párt

*António José de Almeida*¹¹ melodramatikusan kérdezte, vajon 300 000 köztársaságpárti megtarthatja-e 5 millió portugál elismerését. A kérdés jogos volt. Mindenekelőtt azért, mert a republikánusok száma a legjobb esetben sem haladta meg a 100 000-et.” (VALENTE, V. P. 2009; p. 47).

A hivatalos adatok szerint az analfabetizmus 1911-ben 75,1%-ot tett ki, és húsz év múlva is csupán 68%-ra csökkent (DE LA TORRE GÓMEZ, H. – CERVELLÓ, J. S. 1992, p. 22). A liberális pártok által vezetett, politikai-gazdasági válság sújtotta köztársaságban a hatalomra jutott gyenge városi középosztály még a hadsereg progresszív szárnyával szövetségben sem tudta stabilizálni uralmát. A reformok bevezetésére törekvő politikai elit az analfabetizmussal és a társadalmi kirekesztettség állapotával sújtott alsóbb néprétegekben sem talált tartós szövetségesre. Nem tudta megtörni a konzervatív erők befolyását, és nem volt képes megváltoztatni a gazdasági fejlődés gátját képező földbirtokszerkezetet,¹² valamint nem tudott úrrá lenni a gazdasági-pénzügyi válságon sem. Az első világháború brutálisan megszakította az Afonso Costa kormánya által beindított pénzügyi stabilizációt. A nemzet Nagy-Britannia adósságcsapdájának hálójában vergődött. A német háborús vereséget követően csupán a töredékéhez jutott hozzá a 37,5 millió fontot kitevő, Berlinnel szembeni követeléseinek. A világháború kitörése előtt 1912-1913-ban a tervezett 3 833 000 escudós pénzügyi deficit 600 000 escudós többlettel zárult és 1913-1914-ben elérte a 6 600 000 escudós többletet. 1914-1915-től kezdve azonban drasztikusan megváltozott a helyzet (OLIVIERA MARQUES, A. H. R. DE 1978). Az infláció az 1914-es 100%-ról 1919-re 316,8%-ra, 1924-re 2 652%-ra nőtt. Az első világháborút követő négy évben a pénzromlás üteme 8,4 szeresére emelkedett. A gazdasági kiegyensúlyozatlanságot jelzi az is, hogy az escudót az angol fonttal szemben, öt év alatt tizenhatszor értékelték le (DE LA TORRE GÓMEZ, H. – CERVELLÓ, J. S. 1992).

Fokozta a bizonytalanságot a republikánus tábor megosztottsága is. 1911 szeptemberében, annak ellenére, hogy politikai programjuk lényegesen nem tért el egymástól, három részre szakadt a kormányzó Portugál Köztársasági Párt. Az Afonso Costa vezette, radikális irányzatot képviselő Demokratikus Pártra (*Partido Democrático*), a mérsékelt evolucionista Köztársasági Evolucionista Pártra (*Partido Republicano Evolucionista-PRE*) és a két irányzat összebékítésére, a csoportosulások közötti kompromisszum megteremtésére törekvő, ám jelentős belső heterogenitással sújtott Köztársasági Egység Pártjára (*Partido da União Republicana*).

Az Első Köztársaság hatalmat gyakorló pártjainak állandó átalakulása, újjászerveződése, fokozatos politikai marginalizálódása, fragmentálódása, a gazdasági-társadalmi problémák egyre erőteljesebb kiéleződése és az első világháború kitörése alkalmas terepül szolgált a tekintélyuralmi és diktatórikus törekvések számára. A portugál demokrácia diktatórikus irányú átalakításának első kísérletére Joaquín Pimenta de Castro tábornok rövid miniszterelnöksége idején került sor. Amint azt már jeleztük, a tábornok 1915. január 28 és május 14 között töltötte be a kormányfői tisztséget. Diktatórikus hatalmának katonai felkelés vetett véget. Pimenta de Castroval együtt bukott az őt végrehajtó hatalommal felruházó Manuel de Arriaga köztársasági elnök is.

Eredeti szándéka szerint az államfő csupán „részhajlásmentes“ választások megszervezésével és lebonyolításával bízta meg gyerekkori jó barátját, az elkötelezett republikánusként számon tartott tábornokot. A választások tervezett időpontjául 1915. március 4-

¹¹ 1919. október 16 és 1923. augusztus 6 között az ország államfője.

¹² Portugália utolsó száz éves történelmének szépirodalmi ábrázolását nyújtja a Nobel-díjas José Saramago: *Alentejo*. Egy évszázad regénye című műve (SARAMAGO, J. 2012).

ét jelölték meg. Pimenta de Castro azonban törvényhozói felhatalmazás nélkül három hónappal elhalasztotta az eseményt, leállította az ország háborúra történő felkészülését, és nagylelkűséget tanúsított a köztársaság ellenségeivel szemben. Az új republikánus hatalom veszélybe került. A tábornok intézkedései miatt a Pimenta de Castro uralmát támogató unionisták megvonták támogatásukat. A Demokratikus Párt a kormányfőt már márciusban törvényen kívüli diktátornak minősítette. A párt a közigazgatásban és a polgármesteri hivatalokban élvezett befolyását felhasználva megakadályozta a kormány intézkedéseinek végrehajtását, és polgári engedetlenségi mozgalmat hirdetett meg. A párt a lisszaboni polgárság és a katonai egységek támogatására számítva 1915. május 14-re „másodszor is köztársaságot“ jelszóval új forradalmat hirdetett meg, és utcára szólította szövetségeseit. Az emberáldozatokkal is járó felkelés huszonnégy óra alatt győzött. Pimenta de Castro tábornokot az Azori-szigetekre száműzték. Arriagát, Teófilo Braga váltotta az államfői székben. A Demokrata Párt hatályon kívül helyezte a diktatúra intézkedéseit, visszavonta a királpártiak számára meghirdetett amnesztiát, és tisztogatást hajtott végre a közigazgatási apparátusban. Az 1915. június 13-i választásokon a párt abszolút többséget eredményező győzelmet aratott. Köztársasági elnökké augusztusban Bernardino Machado-t választották.¹³

Pimenta de Castro rövid életű uralmánál sokkal nagyobb veszélyt jelentett a köztársaságra Sidónio Pais tizenkét hónapos kormányzása.¹⁴ A szerény anyagi körülmények között élő, vidéki családból származó, tehetséges fiú tizenhat évesen lépett az elérhető karrierrel kecsegtető katonai pályára,¹⁵ ahol 1916-ban már őrnaggyá nevezték ki. A természettudományok iránt érdeklődő és elkötelezett ifjú tiszt a hadi mesterség mellett a civil életben is jelentős eredményeket ért el. A Coimbrai Egyetemen folytatott matematikai és filozófiai tanulmányok után tanítani kezdett az alma materben, ahol 1898-ban doktorált, 1908-ban pedig a differenciál- és integrációszámítás professzorává nevezték ki. Sidónio Pais tagja volt az első két alkotmányosan megválasztott köztársasági kormánynak. 1912-ben Portugália berlini képviselőjévé nevezték ki. Állomáshelyéről 1916 márciusában a portugál-német hadiállapot bekövetkeztét követően tért vissza. Az éles elméjű, karizmatikus vonásokkal rendelkező, mindig elegánsan öltözködő, disztinált külsejű tiszt különösen a nők és a hadsereg körében tett szert nagy népszerűsége. Politikai befolyásának növekedésében közrejátszottak az országban uralkodó kaotikus közállapotok, a „demagógia önkényuralma”, a Portugália hadba lépésével és a gyarmati területek elvesztésével kapcsolatos félelmek, valamint a monarchia restaurációjára irányuló erőfeszítések és kísérletek. Ebben a helyzetben hirdette meg Sidónio Pais az „Új Köztársaság” (*República Nova*) létrehozásának jelszavával a decemberiek forradalmát (*revolução dezeptemrista*). A negyvenöt éves, tapasztalt politikus sok lélek spirituális egységéről beszélt. Az általa hirdetett frázisok hatalomra jutásának kezdeti szakaszában alkalmasnak bizonyultak egy széles szövetségi bázis létrehozására. Sidónio Pais 1917. december 5-i államcsínyét támogatta az Unionista Párt mellett, a hadsereg, a szegényebb néprétegek és a monarchisták is. Hamarosan azonban kiderült a szervezők valódi szándéka. A külföldről hazatérő miniszterelnököt, Afonso Costát letartóztatták, Bernardino Machado köztársasági elnököt pedig emigrációba kényszerítették. A parlamentet feloszlatták és szükségállapotot vezettek be. Az 1918. március 30-i 3997. számú rendelet életbe léptetésével

¹³ Az elnök tevékenységéről és életútjáról bővebben: SAMARA, M. A. 2012

¹⁴ Részletesebben a témáról: GAYTAN DE AYALA, A. R. 2006

¹⁵ Magyar nyelven a témáról részletesebben: SZILÁGYI Á. J. 2009.

hatályon kívül helyezték a köztársasági Alkotmányt, és körvonalazódott a Sidónio Pais személyére szabott prezidenciális, tekintélyuralmi rendszer. 1918. április 28-án sajátos, komplex szavazást tartottak több kérdésről is. Döntöttek a köztársasági elnök személyéről. Az egyetlen jelölt Sidónio Pais volt, akire félmillióan szavaztak. Elfogadták a törvényhozás új összetételét. A parlamentbe a monarchisták is bejutottak. A Szenátust a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a művészetek és a tudomány képviselőiből álló, az államhatalom által a szakmák szívélyes együttműködésének propagandáján alapuló, de a kormány ellenőrzése alatt álló korporációs jellegű intézménnyé alakították. Az elnök-király (*Presidente-Rei*)¹⁶ akaratának megfelelően azonban a végrehajtó hatalom rendeleti kontrollja valósult meg a törvényhozás felett. Mindazonáltal Sidónio Pais kormányzása sem adott kielégítő válaszokat az ország problémáira, így hamarosan elvesztette kezdeti lendületét és tömegbázisát. 1918 októberében sikertelen hatalomátvételi kísérletre került sor, amelyet azonban az elnök keményen megtorolt. Politikájával szemben egyre nőtt az elégedetlenség. Az Új Köztársaság elveszítette társadalmi támogatottságát, Pais elszigeteltsége egyre nőtt. 1918. december 6-án merényletet kíséreltek meg ellene, de ekkor még megmenekült. Nyolc nappal később azonban már nem kerülhette el sorsát, a Rossio pályaudvaron sikeres merényletet követtek el ellene.

Sidónio Pais uralma a huszadik századi portugál történelem rövid tekintélyuralmi és diktatórikus közjátékának bizonyult. Halála után az ország politikai élete visszatért az 1910. október 5-i forradalom és az 1911 augusztusi Alkotmány által körvonalazott Első Köztársaság intézményes keretei közé.

A liberális demokrácia hatalmának megőrzése, intézményrendszerének működtetése, a gazdaság elmaradottságának, a politikai élet rendellenességeinek leküzdése és a gyarmatbirodalom fenntartása mellett az első világháborúban való részvétel kérdése is súlyos problémát jelentett az Első Köztársaságnak, és alapvetően megváltoztatta az ország politikai térképét. A kormányzó Demokratikus Párt és az Evolucionista Párt radikálisai a háborúba lépés mellett foglaltak állást. A katonai intervenciót nem korlátozták a gyarmatok megvédésére. Az Unionista Párt, a monarchisták és a Szocialista Párt egy csoportja ellenezte a csapatok európai frontra küldését. A háború kezdeti szakaszában Anglia nem ragaszkodott Portugália hadba lépéséhez, megelégedett az ország pozitív semlegességével, és az antant hatalmakkal való szolidaritás tényleges szóbeli vállalásával. Portugália azonban földrajzi helyzete, nemzetközi pozíciói és gyarmatbirodalmának fenntartása, az országra leselkedő feltételezett spanyol veszély, a köztársaság politikai intézményrendszerének konszolidálása, demokratikus deficitjének leküzdése,¹⁷ valamint a későbbiek folyamán Nagy-Britannia részéről érkező, a háborúba lépést sürgető felhívások és kérések miatt döntéskényszerbe és kényszerhelyzetbe került. Így az ország 1916 márciusában, a németellenes erők szövetségeseiként belépett a háborúba.¹⁸ Korábban, 1914 augusztusában a brit kormány még arra kérte Portugáliát, hogy az ország ne tegyen semlegességi nyilatkozatot, de ne is avatkozzon be katonailag a háborúba. Lisszabon így a sem nem semleges, sem nem hadviselő fél

¹⁶ A kifejezést Fernando Pessoa, a huszadik század legjelentősebb portugál költője használta politikai témájú írásaiban és verseiben. 1920. február 27-én az *Acção* című újság hasábjain jelent meg először a tizenöt költeményből álló *A Memória do Presidente-Rei Sidónio Paes* című összeállítás (*ACÇÃO*, No. 4. ANO II.) A verseket önálló kötetben 1940-ben az Editorial Imperial is publikálta, 545 példányban. <http://arquivopessoa.net/textos/673>. 2010-ben pedig João Medina: *O "Presidente-Rei" Sidónio Paes* című könyve jelent meg.

¹⁷ Részletesebben a témáról: PINTO, A. C. 2005

¹⁸ Részletesebben a témáról: TEIXEIRA, N. S. 1996, továbbá DE LA TORRE GÓMEZ, H. 1998, valamint FRAGA, L. A. DE – SAMARA, M. A. 2014.

meglehetősen bizonytalan és méltatlan helyzetébe került. 1914 őszéig az angolok azért nem sürgették a tényleges portugál beavatkozást, nehogy provokálják a madridi kormányzatot, amely a német propaganda ösztönzésére és hatására, a hispán irredentizmus jegyében egyre gyakrabban és egyre élesebben vetette fel Gibraltár visszaszerzésének és Portugália bekebelezésének kérdését.¹⁹

A brit kormány hivatalosan 1914. október 10-én kérte az ország bekapcsolódását a háborúba. 1914. november 23-án a portugál parlament felhatalmazta a kormányt a katonai beavatkozásra, amikor és amilyen mértékben azt indokoltnak látja. A tényleges hadüzenetre Portugália és Németország között 1916. március 9-én, Lisszabon és az Osztrák-Magyar Monarchia között pedig 1916. március 15-én került sor. A hadüzenet közvetlen kiváltó oka Portugáliában és az ország afrikai kikötőiben horgonyzó 76 német és osztrák szállítóhajó és a rajtuk lévő rakomány 1916. február 23-i lefoglalása és elkobzása volt. Az angolok e lépés megtételét 1915 végétől folyamatosan kérték a lisszaboni kormánytól. Egyrészt azért, hogy így kényszerítsék ki a Németország és Portugália közötti hadiállapot bekövetkezését, másrészt a lefoglalt ellenséges hajók üzembe állításával enyhítsék a brit szállítókapacitás szűk keresztmetszetét.

Németország és Portugália között kisebb jelentőségű fegyveres összecsapásokra a Zöld-foki szigetek és Mozambik térségében már a világháború kirobbanásának időpontjában sor került. Az összecsapások a hivatalos hadüzenet kézhezvétele után kiéleződtek Mozambik és Német Kelet-Afrika határán. Berlin számára fő stratégiai cél a gyarmati határok között húzódó Quionga háromszög megszerzése volt. Ezt a területet az I. világháború befejezése után Mozambikhoz csatolták. A hadüzenet után Portugália több lépcsőben csapatokat küldött az európai frontra. 1916-ban még csupán a légielő néhány egysége avatkozott be a háborúba. 1917-től azonban már az 55 000 főt számláló Portugál Expedíciós Haderő (*Corpo Expedicionario Português*) is megjelent a nyugati hadszíntéren, Manuel Gomes da Costa tábornoknak, az 1926. május 28-i majdani katonai hatalomátvétel irányítójának, későbbi köztársasági elnöknek a vezényletével (6. ábra). 1916-1917-ben a portugál hadsereg kétharmada a határon kívül, 5000 fő Flandriában, 35 000 fő a gyarmatokon tartózkodott és harcolt (AFONSO, A. 2009). A katonákat Lisszabon kikötőjéből hajóval szállították Breszt városáig, onnan pedig vonattal jutottak el a flandriai harcmezőkhöz. A portugál egységek zöme – mintegy 20 000 fő – a 2. hadosztály keretében, a front 12 kilométeres szakaszát ellenőrizve, az első brit hadsereg XI. Hadtestének támogatásával, a flandriai Lys-völgyében foglalt állást.

A rettenetes egészségügyi, higiéniai és ellátásbeli körülmények között szenvedő portugál egység véres ütközetet vívott a német erővel (MARQUES, I. P. 2009). A Lys-völgyi csatát (*IV. ypres-i csata*, vagy *estaires-i csata*) 1918. április 9-én indította a Német Birodalom 100 000 főt számláló, 1700 tüzérségi löveggel rendelkező 6. hadserege, Ludwig von Falkenhausen tábornok vezetésével, a tavaszi német offenzíva második szakaszában. A hadművelet eredeti fedőneve Georg, majd a támadásban részt vevő csapatok számának lecsökkentése után Georgette hadművelet volt. A német offenzíva komoly kezdeti sikerekkel járt, és visszavetette a szemben álló brit és portugál erőket. A francia erősítések beérkezése után, április 29-ére azonban a támadás elakadt és május 1-re a németek védekező pozícióba kényszerültek.

¹⁹ Részletesebben a témáról: DE LA TORRE GÓMEZ, H. 1998.

6. ábra. Portugál Expedíciós Haderő (plakát)

Forrás: http://invitaminerva45.blogspot.hu/2015_11_01_archive.html

A német támadás főirányába eső front 55 km-es szakaszát az első Brit Hadsereg egységei védték (soraikban a portugál hadosztállal), közel 84 000 fővel. A szektorban tartózkodó brit csapatokat a Somme környéki csatározásokból vonták ki, és Flandriába pihenés, illetve feltöltés céljából csoportosították át. Emiatt a legtöbb brit alakulat harcértéke alacsony volt, a katonák fáradtak voltak, és az alakulatok egy részét alig kiképzett újoncok alkották. Érdemi támogatást ezért nem tudtak adni a portugál expedíciós erők második hadosztályának. Ennek következtében a Portugál Expedíciós Haderő egyetlen jelentős összecsapása a portugál hadtörténelem egyik legjelentősebb vereségének számít (az 1578-ban Alcácer-Quibir mellett, a móroktól elszenvedett csatavesztés után). A német hadosztályok, különleges alakulatokkal kiegészülve, gyorsan bekerítették és szétmorzszolták a portugál erőket. Bár néhány helyen a portugálok elkeseredetten védekeztek, a 2. hadosztály keretében harcoló 20 000 portugál katonából – különböző források egybevetése alapján – 327 tiszt és 7000 katona halt meg vagy szenvedett sebesülést és további 6000 katona került hadifogságba. A Nuno Severiano Teixeira által szerkesztett könyv adatai 1341 portugál katona haláláról tudósítanak, emellett 1932 főt nyilvánítottak eltűntnek, 4626 volt a sebesültek és 7740 a fogságba esettek száma (TEIXEIRA, N. S. 1998).

Jóllehet az angol és francia erőkkel kiegészülve a sereg maradéka végül több napos elkeseredett küzdelem után megállította a német támadást, mint említettük, ez volt a portugál történelem egyik legnagyobb katonai veresége. A csatával lényegében véget is ért az első világháborús portugál harctéri szerepvállalás. Ezután nagyobb ütközetekre már nem került sor.

Az expedíciós erők maradéka 1918. november 11-ig, a fegyverszüneti megállapodás megkötéséig angol szövetségeseivel tovább harcolt. A portugál egységek kivonása és hazaszállítása 1918. november 23-án indult meg.

3. Az első világháború következményei

Portugália első világháborús emberveszteségéről a különböző források sokféle adatot közölnek. A források összevetése alapján megállapítható, hogy az élőerő veszteség közel 35 000 fő (ebből több mint 7700 halott) volt. A mozgósítottak száma pedig meghaladta a százezret. Aniceto Afonso összesítése szerint a harcoló alakulatok létszáma 105 542 fő volt, 7760 katona esett el, 16 607 fő sebesült meg és 13 645 személy esett fogságba vagy tűnt el. Az ország élőerő vesztesége így együttesen elérte a 38 012 főt, mely a mozgósítottak 36%-át tette ki. Más hadviselő országokkal összehasonlítva ez csekélynek számít, különösen, ha a harcoló alakulatok abszolút számának százalékában mérjük a veszteségeket. Oroszország 12 000 000 főt mozgósított, embervesztesége pedig elérte a 9 150 000 főt, azaz a harcolók 76,3%-át. Ugyanez az arány Franciaország esetében a 8 410 000-es létszám 73,3%-át, Németországnál a hadba vonuló 11 000 000 fő 64,9%-át, az Osztrák-Magyar Monarchiánál a 7 800 000 fő 90%-át, Románia esetében a 750 000-re becsült hadi létszám 71,4%-át tette ki (AFONSO, A. 2009).

Az elszenvedett veszteségek ellenére az ország háborús mérlege eredményét tekintve pozitívnak tekinthető. Portugáliának legfőbb célját sikerült elérnie, megtartotta afrikai gyarmatait, a németek által 1894-ben megszállt, majd 1916 áprilisában a portugál csapatok által visszafoglalt Quiongo területét pedig a versailles-i békeszerződés ismét a portugál birtokhoz, Mozambikhoz csatolta. A vesztesek jóvátételi kötelezettsége szempontjából azonban nem volt ilyen eredményes a portugál igények érvényesítése. Az ország csupán 0,75%-át kapta meg a 132 milliárd dolláros német jóvátételi összegnek, amely egyhatoda volt az igényeltnek. Ám ennek folyósítására is több részletben került sor, majd a jóvátételi összeget csökkentették is.

Portugália a versailles-i békeszerződést 1919. június 28-án írta alá. Az egyezmény 1920. január 10-én lépett hatályba. Az Első Köztársaság vezetőit csalódással töltötte el a békeszerződés. Különösen sérelmezték, hogy a lisszaboni kormányzat által hozott áldozat ellenére félszigeti ellenlábasuk, a háborúban semleges Spanyolország tagja lett a Népszövetség Végrehajtó Bizottságának, míg Portugália kimaradt a testületből.²⁰

A nemzetközi téren elért részsikerek ellenére, a békeszerződéssel kapcsolatos, részben jogos portugál sérelmek hozzájárultak a belpolitikai stabilitás további megrendüléséhez. Az I. világháború befejezése után rendezett parlamenti választáson a Demokratikus Párt abszolút többséget szerzett, és visszatért a hatalomba. A republikánusok minden igyekezte ellenére sem sikerült azonban stabilizálni az ország gazdasági-politikai viszonyait. A fegyveres erők soraiban egyre inkább általánossá vált az a meggyőződés és vélemény, hogy a hadsereg az egyedüli intézmény, amely képes úrrá lenni a válságon és a belső anarchián.

A katonaságon belül a nemzet megmentése céljából szervezkedések indultak. A hadsereg magatartására, a politikai életbe történő beavatkozására, a katonai hatalomátvétel általános

²⁰ Részletesebben lásd: MENESES, F. R. 2009, pp. 397-407, valamint: DE LA TORRE GÓMEZ, H. – CERVELLÓ, J. S. 1992, pp. 121-125.

céljainak megfogalmazására, az események felgyorsítására nagy hatást gyakorolt Miguel Primo de Rivera tábornok 1923 szeptemberében, Spanyolországban bevezetett diktatúrája. A vázolt előzmények után 1926. május 28-án Bragaban, Manuel Gómes da Costa tábornok vezetésével katonai államcsíny robbant ki. Mivel a portugál társadalom nagy többsége passzivitást tanúsított, vagy támogatta a hadsereg intervencióját, így ellenállás nélkül bukott meg a szabadelvű köztársaság. Hatalomra került a salazari Második Köztársaságot előkészítő Nemzeti Diktatúra átmeneti rendszere. *„1919 és 1926 között a Köztársaság a forradalmi mozgalmak klasszikus kihívásával nézett szembe: terror nélkül nem tudott életben maradni; terrorral viszont nem lehetett kormányozni. A rend nevében....a demokratizmus konzervatív szárnya fokozatosan átadta az «intézmények» biztonságának megvédését a hadsereg megbízható tisztjeinek. Ahogyan előre lehetett látni, a hadsereg ezt azok felszámolására használta fel. Elárulva és megtörve «Lisszabon csodás népe» meg sem mozdult május 28-án és júniusban, boldogan tapsolt az az ő Gómes da Costájának, az ő Szabadság sugárútján.”* (VALENTE, V. P. 2009)

Így ért véget az első világháborút a győztesek oldalán befejező Első Portugál Köztársaság története.

Irodalomjegyzék

- AFONSO, A. 2009: Portugal e a guerra nas colónias. In: ROSAS, F. – FERNANDA, M. R. (eds.): *Historia da Primeira República Portuguesa*. Edições Tinta da China, Lisboa, pp. 287-301.
- COHEN, S. B. 2008: *Geopolitics: The Geography of International Relations*. Rowman & Littlefield Publishers Inc., New York, 470 p.
- COMPRIDO, J. B. 1956: Importancia geopolítica de Portugal para a estratégia do Mundo Livre. – *Anais do Club Militar Naval*. Vol. LXXXVI, pp. 223-268.
- DE LA TORRE GÓMEZ, H. 1998: Na Encruihada da Grande Guerra. Portugal-Espanha 1913-1919. In: *Historia de Portugal* 38, Editorial Estampa, Lisboa, 270 p.
- DE LA TORRE GÓMEZ, H. – CERVELLÓ, J. S. 1992: *Portugal en el siglo XX*. Ediciones Istmo, Madrid, 377 p.
- FERREIRA, D. 1985: *Governo Provisório Republicano*. – *Dicionário de História de Portugal*, Volume III., Livraria Figueirinhas, Porto, 142 p.
- FERREIRA, J. M. 2006: *Cinco Regimes na Política Internacional*. Editorial Presença, Lisboa, 168 p.
- FRAGA, L. A. DE – SAMARA, M. A. 2014: *João Pereira Bastos. O sonho de um Exército Republicano*. Coleção Parlamento, Edição Assembleia da República, Divisão de Edições, Lisboa, 383 p.
- GAYTAN DE AYALA, A. R. 2006: *Orden en Portugal. La República Nova de Sidonio Pais. 1917-1919*. Serie Estudios Portugueses. Editora Regional De Extremadura, Mérida, 454 p.
- GUIMARÃES, A. L. 2000: *Os Presidentes e os Governos da República no Século XX*. Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa, 504 p.
- GUEDES, M. 1981: *Os Últimos Tempos da Monarquia. 1890-1910*. *Historia de Portugal*, dirigida por Damião Peres, Edição Liv. Civilização, Porto, pp. 412-452.
- MARQUES, I. P. 2009: *Portugal nas trincheiras: os combatentes portugueses em França (1917-1919)*. In: ROSAS, F. – FERNANDA, M. R. (eds.): *Historia da Primeira República Portuguesa*. Edições Tinta da China, Lisboa, pp. 301-319.
- MENESES, F. R. 2009: *A Paz de o Tratado de Versalhes*. In: ROSAS, F. – FERNANDA ROLLO, M. (eds.): *Historia da Primeira República Portuguesa*. Edições Tinta da China, Lisboa, 616 p.
- OLIVIERA MARQUES, A. H. R. DE 1978: *Historia da Primeira República. As estruturas de base*. Iniciativas Editoriais, Lisboa, 709 p.
- PINTO, A. C. 2005: *Portugal Contemporâneo. Dom Quixote*, Lisboa, 304 p.
- SAMARA, M. A. 2012: *Bernardino Machado. Uma vida de luta*. Edição Assembleia da Republica, Divisão de Edições, ColeçãoParlamento, Lisboa, 232 p.
- SARAMAGO, J. 2012: *Alentejo. Egy évszázad regénye*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 490 p.
- SZILÁGYI Á. J. 2009: *Sidónio Pais és „Új Köztársasága” Portugáliában – 1917-1918*. In: SZILÁGYI Á. J. (szerk.): *Metszéspontok. Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről*. SZTE Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, pp. 49-65.
- SZILÁGYI I. 2011: *„A földrajz a történelem kulcsa”*. Százötven éve született Sir J. Halford Mackinder, a földrajztudomány és a geopolitika klasszikusa. – *Magyar Tudomány*, 11. szám, pp. 1362-1373.
- SZILÁGYI I. 2013: *Geopolitika*. Publikon Kiadó, Pécs, 254 p.

TEIXEIRA, N. S. 1996: O Poder e a Guerra, 1914-1918: Objectivos Nacionais e Estratégias Políticas na Entrada de Portugal na Grande Guerra. Historia de Portugal 25, Editorial Estampa, Lisboa, 377 p.

TEIXEIRA, N. S. 1998: Portugal e a Guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflictos mundiais séculos XIX e XX., Edições Colibri, Lisboa, 167 p.

VALENTE, V. P. 2009: A „República Velha”(1910-1917). In: VALENTE, V. P. (ed.): Portugal. Ensaios de Historia e de Política. Alétheia Editores, 2ª Edição, Lisboa, pp. 47-139.

Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések

Ferwagner Péter Ákos¹

ABSTRACT

Keywords: Middle East, World War I, entente, power interests, spheres of interest, secret agreements, partition of the Ottoman Empire

During World War I the great powers tried to assert their claims in the Middle East through secret treaties. These agreements were genuine attempts to delimit more or less the same spheres of influence that had existed before the war, in the course of which the parties had to come to a multitude of compromises. The so-called „Constantinople agreement” provided for the annexation of the Straits and the Bosphorus by Tsarist Russia after the war, and in return, Petrograd undertook to support the territorial claims of London and Paris in the Middle East. These claims were outlined by England and France in the Sykes-Picot agreement. They agreed upon the partition of the Arab provinces of the Ottoman Empire. This was a delicate question because in the meantime Great Britain offered independence to the Arabs who rose up against the Sublime Porte. Finally the Anatolian claims of Italy were also acknowledged in Saint-Jean-de-Maurienne. These three secret agreements reflected the great powers’ claims concerning the Middle East, which were partially realized after the World War in the partition of the area.

1. Bevezetés

Az első világháború előestéjén, 1913-1914 folyamán az Oszmán Birodalom gazdasági érdekszférákra történő felosztásáról Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország, valamint Németország és az antant gyakorlatilag már megegyezett. Ennek eredményeképpen kialakultak a befolyási övezetek, egy majdani, lehetséges politikai felosztás fő vonalai. A későbbi osztozkodás alapjai tehát már a világháború kirobbanása előtt le lettek fektetve. A tanulmány a világháború alatt megkötött három titkos szerződés létrejöttének körülményeit vizsgálja, melyek jól érzékeltetik a Közel-Kelettel kapcsolatos nagyhatalmi érdekek érvényesítésének módozatait.

2. A „Konstantinápoly-egyezmény”

A háború kitörése után az egyeztetések a brit, a francia és az orosz kormány között közel egy évig tartottak, s hosszas habozás után végül Nagy-Britannia és Franciaország titkos megállapodást kötött Oroszországgal, amelyben a nyugatiak elismerték a cár ama igényét, hogy az antant

¹ PhD, egyetemi docens, SZTE, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék.

győzelme esetén az orosz fél Konstantinápolyt és a tengerszorosokat annektálhassa.² Ez a kérdés 1914 augusztusa után különösképpen a figyelem homlokterébe került. Intenzív diplomáciai tevékenység kezdődött, melyet egyesek három nagyobb szakaszra osztanak. Az első augusztustól novemberig, az Oszmán Birodalom hadviselő féllé válásáig tartott. Oroszországban, ebben az időszakban a Konstantinápoly megszerzésére vonatkozó vágy egyre erősebb lett, amit Anglia és Franciaország kénytelen-kelletlen, de elfogadott. A második etap a Dardanellák ellen indított támadás megkezdéséig, 1915 februárjáig húzódott. A harmadikat pedig 1915 márciusában az a konszenzus zárta le, amelyben Párizs és London elismerte Petrográd igényét az oszmán székvárosra és a szorosokra.³

A Szergej Dmitrijevics Szazonov vezette orosz diplomácia ugyanis úgy vélte, hogy a Boszporusz és a Dardanellák birtoklása jelenti az egyetlen tényleges garanciát a Fekete-tenger és a déli határ biztonságára. Nem új keletű nézet volt ez a részéről. Amikor az első Balkán-háború idején a bolgár hadsereg megközelítette az oszmán fővárost, azonnal figyelmeztette Szófiát: „*A Konstantinápoly környéki összes területnek a szultán szuverenitása alatt kell maradnia. Semmilyen kompromisszum sem lehetséges ebben az ügyben.*” Nyugati partnereinek pedig megüzente, hogy ha a balkáni szövetségesek megszállnák Konstantinápolyt, „*az okot szolgáltatna az egész fekete-tengeri [orosz] flotta megjelenésére a török fővárosban*”, a hajóhad pedig „*ott is maradna pontosan addig, amíg a szövetségesek*”. 1913 tavaszán újfent nyilvánvalóvá tette az európai kormányok, s különösen a bolgár kormány előtt, hogy „*a szorosok Oroszország vitathatatlan érdekszférájába tartoznak, ennek érvényesítése érdekében pedig a részünkről minden gyengeség vagy habozás teljességgel elfogadhatatlan*”. Hasonlóképpen vélekedett Mihail Nyikolajevics Girs portai orosz nagykövet. Számára egyértelmű volt, hogy az Oszmán Birodalom hanyatlása megállíthatatlan, jóllehet a törökök számos hatalom támogatását élvezik. Mindez azonban csak „*akadályozza és késlelteti ama történelmi feladatunkat, hogy birtokba vegyük a tengerszorosokat*”. Girs csupán annyit szeretett volna, hogy a birodalom fennmaradjon a rend fenntartásához, mert mindez „*lehetővé tenné számunkra Törökország likvidálásának elnapolását addig a pillanatig, amikor a mi részvételünk ebben a likvidálási folyamatban a lehető legnagyobb előnyöket nyújtja a számunkra*”.⁴ Minderre a második Balkán-háború után Andrej Tosev konstantinápolyi bolgár diplomata oszmán kollégájával folytatott beszélgetése során konkrétan felhívta a figyelmet: „*Az oroszok Konstantinápolyt a saját természetes örökségüknek tekintik. A fő törekvésük az, hogy miután Konstantinápoly a kezükbe kerül, a lehető legnagyobb kiterjedésű hátországát is megszerezzék.*”⁵ Vagyis itt nem valamiféle romantikus töltetű, pánszláv indíttatású politikáról van szó, amelyet például a Balkánon Szerbia esetében folytattak, hanem kőkemény nemzeti érdekről. Békeidőben a Nyugattal folytatott orosz kereskedelem 50, az orosz gabonaszállítások 90%-a a szorosokon át bonyolódott.⁶ Az 1914-et megelőző tíz évben a teljes orosz export 37%-a ezen a kijáraton át került a külpiacokra.⁷ Peter Gatrell számításai szerint pedig 1909 és 1913 között az

² E. L. Woodward – Rohan Butler (eds.): Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First Series. H. M. Stationery Office, London, 1952, pp. 635–638.; J. Polonsky: Les documents diplomatiques secrets russes 1914-1917 d'après les archives du Ministère des affaires étrangères à Pétrograd. Payot, Paris, 1928, p. 292.

³ Robert J. Kerner: Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-15. In: The Journal of Modern History, Volume 1, Issue 3. (1929. szeptember), pp. 400-415.

⁴ Harry N. Howard: The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913-1923. Howard Fertig, New York, 1966, pp. 25-26.

⁵ Richard C. Hall: The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War. Routledge, London, 2000, p. 125.

⁶ Howard, i. m. p. 49.

⁷ B. E. Shatzky: La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l'accord russo-anglais-français (mars 1915). In: Revue de l'histoire de la Guerre mondiale, Volume 4, Issue 4. (1926. október), pp. 289-309.

oroszl export 73%-a tengeren, 43%-a pedig a Dardanellákon keresztül jutott el a célállomásokra.⁸ Amikor az olasz-török háború alatt, 1912-ben ideiglenesen lezárták a szorosokat, az orosz kereskedelem súlyos veszteségeket volt kénytelen elkönyvelni, a fekete-tengeri export mintegy 30%-kal esett vissza, de még 1913-ban is az exportbevételek 20%-kal maradtak el az 1911-es adatoktól. Oroszország kereskedelmi mérlegének romlása súlyosan veszélyeztette az iparosítási folyamatot, ezen keresztül pedig annak a célnak a megvalósulását, hogy az ország végképp a nagyhatalmak közé emelkedjen.⁹ Szentpétervár tehát a háború előtt semmilyen körülmények között sem tudta volna elfogadni, hogy a Boszporuszt más hatalmak vegyék birtokba.

Az oroszok álláspontja az 1914 október végi oszmán hadba lépés után sem változott. Szazonov külügyminiszter meg volt győződve arról, hogy hazája kiérdemelte Konstantinápolyt, mert 1914 őszén a Lengyelország és Kelet-Poroszsország területén indított offenzívában egyrészt 1 350 000 katonát veszített el, másrészt alighanem megmentette Franciaországot attól, hogy a győzelmesen előrenyomuló német hadsereg bevegye Párizst. Szazonov annyira fontosnak tartotta a Dardanellák megszerzését, hogy 1914 decemberében külön hadjárat megindítását javasolta, ám Nyikolaj Nyikolajevics Januskevics vezérkari főnök kereken visszautasította, hiszen nem állt rendelkezésre megfelelő nagyságú flotta és szállítókapaclitás egy ilyen méretű hadművelet kiszolgálására. Arról nem is beszélve, hogy az orosz erők szétszórvva harcoltak Közép-Európában és a Kaukázusban, így az újabb hadszínterekre nem jutottak volna csapatok. A vezérkari főnök leszögezte, hogy az ellenséget sehol máshol, csak Európában lehet legyőzni. Ugyanezt vallotta Nyikolaj nagyherceg, a hadsereg főparancsnoka is.¹⁰

Miután Szazonov felmérte, hogy katonai úton lehetetlen megszerezni a tengerszorosokat és az oszmán fővárost, diplomáciai megoldást keresett, mert nagyon is tisztában volt a szorosok kereskedelmi és stratégiai értékével.¹¹ De nemcsak ő gondolkodott így. „*Aki csak beszélhetett a cárral, mindenki szóba hozta Konstantinápolyt – jellemezte Paléologue petrográdi francia nagykövet az udvarban uralkodó hangulatot –, s mindenki ugyanazt a gondolatot fejezte ki: »A Dardanellák megszerzése életbevágóan fontos Oroszország számára, előbbre való, mint a Németországtól vagy Ausztriától megszerezhető területek... A Boszporusz és a Dardanellák semlegesítése felemás, elégtelen megoldás lenne, ráadásul veszélyes is a jövőre nézve... legyen Konstantinápoly orosz város... Legyen a Fekete-tenger orosz beltenger!«*”¹² A cár hallgatott is ezekre a szívrén-hangokra, hiszen kiáltványt bocsátott ki, mely felszólított Oroszország történelmi küldetésének beteljesítésére a Fekete-tenger partján.”¹³

Az orosz igények elfogadtatása a franciákkal összetett feladatot jelentett, mivel voltak érdekellentétek a két hatalom között. Nem is elsősorban a pénzügyi vállalkozások kapcsán (a háború előtt az Oszmán Birodalomban a francia tőkebefektetések nagysága még a németekét is

⁸ Peter Gatrell: Government, Industry and the Rearmement in Russia, 1900-1914. The Last Argument of Tsarism. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 1994, p. 301.

⁹ Sean McMeekin: The Russian Origins of the First World War. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2011, p. 29. Figyelemre méltó könyvében McMeekin azt állítja, hogy a háború kirobbanásáért a felelősséget elsődlegesen a cári Oroszország, illetve az orosz nagyhatalmi törekvések viselik, az oroszok szerepe pedig a közel-keleti eseményekben is sokkal nagyobb, mint azt eddig gondoltuk.

¹⁰ Michael T. Florinsky: A Page of Diplomatic History: Russian Military Leaders and the Problem of Constantinople during the War. In: Political Science Quarterly, Volume 44, Issue 1. (1929. március), pp. 108-115.

¹¹ Wolfram Wilhelm Gottlieb: Studies in Secret Diplomacy during the First World War. George Allen & Urwin Ltd., London, 1957, p. 63.

¹² Maurice Paléologue: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. p. 123.

¹³ Gottlieb, i. m. p. 90.

meghaladta), vagy éppen a vasúti koncessziók területén, ahol az érdekszférákat különösebb nehézség nélkül el tudták határolni. A vallási kérdések bizonyultak nehezen megoldhatónak. Az ortodox és a római katolikus egyház közötti régi keletű szentföldi vitát csak nagy erőfeszítések árán lehetett rendezni. Ezenkívül a Porta legnagyobb hitelezőjeként Franciaországnak igazából nem állt érdekében az Oszmán Birodalom teljes feldarabolása, amit viszont az oroszok már szerettek volna. A britekkel más jellegű probléma merült fel. Anglia eleinte azért vonakodott a Konstantinápolyra vonatkozó orosz igényeket támogatni, mert meggyőződése volt, hogy egyetlen olyan tenger sem létezhet a földtekén, melynek bejárata bizonyos körülmények között el lehet zárva a brit flotta hajói előtt.

Az első tapogatózó egyeztetések már 1914 szeptember végén elkezdődtek, amikor is Szazonov és Alekszandr Vasziljevics Krivosein mezőgazdasági miniszter, a kormány egyik legbefolyásosabb tagja, aki a külpolitika alakításába is beleszólt, a színpalak mögött felvázolta a francia és a brit nagykövetnek a Konstantinápolyra és a szorosokra vonatkozó orosz elképzeléseket. Habár mindketten tisztában voltak az esetleges bonyodalmakkal (például azzal, hogy az Oszmán Birodalom még nem volt hadviselő fél), Krivosein mégis kertelés nélkül megmondta Paléologuenak, hogy „*a törököket ki kell űzni [Európából]*”, Konstantinápolynak pedig a legrosszabb esetben is semleges városnak kell lennie, garantálva az orosz flotta áthaladását a Boszporuszon, a Márvány-tengeren és a Dardanellákon. Vagyis a Török Birodalom Anatóliára szorulna vissza. Szazonov a maga részéről ekkor még mérsékeltebbnek mutatkozott, de valójában még ennél is radikálisabb céljai voltak. A cári kormányzatban az oszmán főváros és a tengerszorosok megszerzése konkrét háborús célként már jóval a török hadba lépés előtt megfogalmazódott, jóformán minden miniszter egyetértett vele, sőt a keményvonalas nacionalisták, mint például Nyikolaj Alekszejevics Maklakov belügyminiszter, még Kelet-Anatólia bekebelezését is szükségesnek tartották.¹⁴

Az oroszok az ősz folyamán tehát nem ellenezték azt a brit indítványt, hogy Konstantinápoly nemzetközi felügyelet alá kerüljön,¹⁵ hiszen Szazonov a francia nagykövet előtt az oszmánok hadba lépésekor kijelentette, nem kívánja a törökök kiűzését Konstantinápolyból. November 21-én II. Miklós is azt hangsúlyozta Paléologuenak, hogy „*Konstantinápoly legyen ezentúl nemzetközi státusú, semleges város*”.¹⁶ De az oroszok később egyre inkább a kizárólagosság felé mozdultak el, és 1915 márciusára eljutottak odáig, hogy Szazonov a Duma nyilvánossága előtt jelentette be a tengerszorosokra vonatkozó orosz igényeket. Ezt a törekvést Anglia fokozatosan fogadta el, mert tartott attól, hogy Petrográd elutasítás esetén különbékét köt a központi hatalmakkal. 1914 novemberében Grey burkolt célzást tett Alekszandr Konsztantinovics Benkendorf londoni orosz nagykövetnek: ha Oroszország tiszteletben tartja Perzsia határait, s csak arra szorítkozik, hogy a Kaukázusból kiindulva támadja az Oszmán Birodalmat, akkor a szorosok és Konstantinápoly sorsát „*Oroszország elképzelései szerint*” fogják eldönteni.¹⁷ Hasonló ígéreteket tett Sir George Buchanan petrográdi angol nagykövet, sőt V. György király is

¹⁴ McMeekin, i. m. pp. 95-96.

¹⁵ Ennek lehetőségét Londonban már évek óta latolgatták, amire jó példa, hogy Sir Edward Grey külügyminiszter 1912 őszén, az első Balkán-háború idején úgy vélekedett, Konstantinápoly esetleg „*semleges és szabad város*” lehetne. Howard, i. m. p. 25.

¹⁶ Paléologue, i. m. p. 110.

¹⁷ Gottlieb, i. m. p. 70.

(„Constantinople must be yours”), akinek pedig nem volt felhatalmazása bármit is ígérni.¹⁸ Ezt követően a britek – látva a német hadihajók, a Goeben és a Breslau megjelenését a Fekete-tengeren – februárban megüzenték, hogy nem ellenzik a cári lobogó kitűzését az oszmán székvárosra.

Ahogy közeledett az antant Dardanelláknál tervezett nagy hadművelete, 1915 februárjában Szazonov úgy érezte, túl kell lépni az általánosságokon és konkrétumokról is meg kell állapodni. Éppen ezért további területi változtatásokat javasolt Londonnak, melyek értelmében az oszmán uralom megszűnt volna Európában és Konstantinápoly előterében orosz-bolgár határ jött volna létre, valamint kiigazításokat hajtottak volna végre a Kaukázuson túli területeken is Oroszország javára. A franciákkal nehezebben haladtak előre a tárgyalások, Párizs ugyanis ragaszkodott a szorosok és Konstantinápoly nemzetközi státuszához. Petrográd úgy próbálta meggyőzni a francia kormányt, hogy kijelentette, garantálja az Oszmán Birodalmon belüli francia pénzügyi és kulturális érdekek (vallási intézmények, iskolák) érvényesülését, erről pedig hajlandó kétoldalú szerződést is kötni, ezenkívül jelezte, másutt támogatni fogja a francia (és brit) területi igényeket. Hogy világossá tegye az orosz fél álláspontját, Szazonov a márciusi „Nagy memorandumában” a következő igényeket fogalmazta meg London és Párizs irányába: „A legutóbbi események II. Miklós cár Őfelségében azt a meggyőződést keltették föl, hogy Konstantinápoly és a tengerszorosok kérdését Oroszország évszázados törekvései értelmében végleg meg kell oldanunk. Minden olyan döntés, amely nem csatolná az Orosz Birodalomhoz Konstantinápoly városát, a Boszporusz, a Márvány-tenger és a Dardanellák nyugati partját, valamint Dél-Trákiát (...), nem elégíthetne ki bennünket. Hasonlóképp az ázsiai partnak az a része, amely a Boszporusz, a Szakaria folyó és az Izmit-öböl egy még meghatározandó pontja között fekszik, továbbá Imbrosz és Tenedosz szigetei stratégiai okokból a birodalomhoz lesznek csatolandók. Nagy-Britannia és Franciaország különleges érdekeire az említett területen szigorúan tekintettel leszünk. A cári kormány reméli, hogy a fenti megfontolásokat mindkét szövetséges kormány jóindulattal fogja fogadni; ezek a kormányok viszont számíthatnak a cári kormány jóindulatára, amikor az ő igényeik megvalósításáról lesz szó Törökország egyéb részeiben, valamint határain kívül.”¹⁹

Azaz Oroszország egyfelől ragaszkodott követeléseinek kielégítéséhez, másfelől nem gördített akadályokat szövetségesei annexiós követeléseire, amelyek az arabok lakta oszmán tartományokra vonatkoztak.

A „Nagy memorandum” heves vitát váltott ki a Downing Streeten tartott március 10-i kabinetülésen. Az volt a fő kérdés, hogy az orosz igények elismeréséért cserébe milyen ellentételezést kérjenek.²⁰ Március 12-én Buchanan memorandumot nyújtott át az orosz külügyminiszternek, melyben hazája a hozzájárulását fejezte ki a tengerszorosoknak és

¹⁸ Erről az ígéretről Szazonov 1915. március 1-jén számolt be Paléologue-nak. Maurice Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*. Vol. 1. London, 1923. <http://www.alexanderpalace.org/mpmemoirs/7.html>

¹⁹ Sz. D. Szazonov: *Végzetes évek. Emlékiratok*. Genius Kiadás, Budapest, 1928, pp. 358–359.; Az orosz külügyminiszter emlékeztetője a petrográdi angol és francia nagykövetekhez 1915. március 4. (február 19.) In. Boros Tamás (ford. és szerk.): *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről a Boszporusz és a Dardanellák megszerzésére: Konstantinápoly-egyezmény, 1915; Német–orosz tárgyalások, 1940*. Documenta Historica 8. JATE, Szeged, 1992, pp. 6-7.

Mint látható, az utóbbi forrás március 4-re teszi a memorandum dátumát, míg Szazonov emlékirataiban március 17 szerepel. A március 4-e tűnik valószínűbbnek.

²⁰ Howard M. Sachar: *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*. Allen Lane The Penguin Press, London, 1970, p. 155. Winston Churchill és Herbert Kitchener például Alexandretta megszállását indítványozták, a szíriai belső területeket pedig átengedték volna Franciaországnak. Elie Kedourie: *In the Anglo-Arab Labyrinth. The MacMahon/Husayn Correspondance and its Interpretations 1914-1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976, p. 57.

Konstantinápolynak Oroszországhoz való csatolásához azzal a feltétellel, hogy a cári kormány a háborút a győzelmes befejezésig folytatja, és Nagy-Britannia és Franciaország szintén megvalósítják az Oszmán Birodalomra és „néhány, kívül fekvő területre” vonatkozó kívánságaikat. A brit igények magukban foglalták egy szabadkikötő létesítését is Konstantinápolyban, a Kis-Ázsiába és Délkelet-Európába irányuló árucikkek számára, valamint azt, hogy az iszlám szent helyeket és Arábiát független muszlim kormány fennhatósága alá helyezték, illetve azt, hogy a perzsiai középső semleges zóna angol befolyás alá kerüljön az 1907-es orosz-angol megegyezés „revíziója” nyomán.²¹ A brit memorandumot Szazonov minden további nélkül elfogadta, de azért Buchanan március 14-én és 20-án magával a cárral is tárgyalt a tartalmáról, s arra kérte II. Miklóst, hogy Oroszország segítsen meggyőzni Romániát és Bulgáriát az antant oldalán való háborús részvétel előnyeiről.²² Az uralkodó nem támasztott ellenvetést, „mosolyogva” mindenbe beleegyezett.²³

A francia kormány Paléologue nagykövet útján már 1914 novemberében jelezte, hogy a Dardanellák átengedéséért cserébe Szíriában kompenzációra tart igényt. „*Minden mindennel összefügg – jegyezte meg utóbb Raymond Poincaré köztársasági elnök –; csak olyan mértékben tudjuk támogatni az orosz igényeket, amilyen mértékben mi magunk is kárpótlást kapunk.*”²⁴ Ezt a cár teljesen természetes dolognak tartotta.²⁵ Néhány hónappal később pedig Paléologue konkrétan Szíria és Kilikia átengedése tekintetében támasztott kikötést,²⁶ amelyhez az orosz külügyér szintén hozzájárult.²⁷ A nagykövet március 16-án a cárnak is elismételte kormánya kérését, térképen is megmutatva a francia befolyás alá kerülő területeket, mire II. Miklós csak ennyit felelt: „*Valamennyi kérésüket támogatom.*”²⁸ Csupán Kilikia esetében merült fel némi orosz fenntartás, mivel az ottani örmények mindig is a cári birodalom „félő gondoskodásának” tárgyát képezték, Szazonov például kifejezetten orosz érdekszférának tekintette a területet.²⁹ Miután tehát a Konstantinápolyra vonatkozó igényét elismerték, Oroszország is elismerte „*Anglia és Franciaország ázsiai Törökországot illető jogait*”, s ezzel az osztozkodás alapelveit lefektették. Petrográd egyúttal jelezte igényét Perzsia és Afganisztán bizonyos területeire is (Iszfahán, Jazd), továbbá követelte, hogy Palesztinában, ahol nem kért a maga számára kiváltságos jogokat, maradjon érintetlenül az a helyzet, amelyet korábban sikerült kialakítani: a szent helyek akadálytalan megnyitását zarándokai előtt, valamint az ortodox vallási és tanintézmények zavartalan működését.³⁰ A részletek kidolgozása még hátravolt, de annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a „Konstantinápoly-egyezmény” háttérében meghúzódó indítékok jórészt egymás folyamatos és erőteljes katonai erőfeszítéseinek ösztönzésére irányultak.

²¹ Brit memorandum az orosz kormánynak 1915. március 12. (február 27.). Boros, i. m. pp. 7-9.

²² Polonsky, i. m. p. 292.

²³ Sir George Buchanan: My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories. Volume I. Cassell and Company, London, 1923, pp. 226-227.

²⁴ Raymond Poincaré: Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tome VI. Les tranchées 1915. Plon, Paris, 1930, pp. 94-95.

²⁵ Jean Pichon: Le partage du Proche-Orient. J. Peyronnet, Paris, 1938, pp. 38-39.

²⁶ A petrográdi francia nagykövet az orosz külügyminiszternek 1915. március 14. (március 1.). Boros, p. 10.

²⁷ Szazonov, i. m. pp. 362-363.

²⁸ Paléologue, i. m. pp. 157-158.

²⁹ Polonsky, i. m. p. 299.

³⁰ Émile Laloy: Les documents secrets des archives du Ministère des affaires étrangères de Russie publiés par les Bolchéviks. Bossard, Paris, 1919, pp. 107-110; Az orosz külügyminiszter a londoni orosz nagykövetnek 1915. március 20. (március 7.). Boros, i. m. pp. 11-12.

Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az orosz igények kielégítése érdekében folytatott márciusi tárgyalásokat az antant részéről az is motiválta, nehogy hasonló vonzó ajánlat fogalmazódjon meg a központi hatalmak részéről, nehogy különbéke-megállapodást kössenek egymással az oroszok és a németek. Ezekre a félelmekre Szazonov tudatosan rájátszott és kihasználta azokat. Amikor a franciák húzódoztak a Konstantinápolyra vonatkozó orosz igények elismerésétől, a külügyminiszter önérzetesen kijelentette, ebben az esetben kénytelen lenne lemondani, a helyét pedig szükségképpen az a Szergej Vitte venné át, akiről mindenki tudta, hogy a legnagyobb germanofil politikus a fővárosban, s aki a németekkel vívott háborút egyenesen örületségnek tartotta.³¹

Volt is ok az antant aggodalmára. A Dardanelláknál megindított 1915. februári brit támadás másnapján a szorosok ügyében ugyanis tárgyalásokat kezdeményezett a konstantinápolyi német nagykövetség a Portával, a megbeszélések pedig egyre intenzívebbé váltak március és április folyamán, mivel egyre fenyegetőbbnek látszott az antant kijutása a Márvány-tengerre. Április 18-án közös hivatalos indítványt tettek közzé annak érdekében, hogy Oroszországot kiléptessék a háborúból, de valójában a Petrográdnak tett javaslat lényegi tartalmát kerülő úton, egy Ausztriában fogva tartott orosz arisztokrata hölgy, Maria Vaszilcsikova II. Miklósnak küldött magánlevelei segítségével már márciusban a cári kormány tudomására hozták.³² (Úgy tűnik, ez az ötlet először, még 1914 decemberében Bécsnek jutott az eszébe.³³) Nem kevesebbről volt szó, mint a tengerszorosokhoz való közös orosz–török kereskedelmi és haditengerészeti hozzáférésről! Az ajánlat úgy hangzott, hogy amennyiben Oroszország béketárgyalásokba bocsátkozna a központi hatalmakkal, teljes szabadságot kapna kereskedelmi hajói számára a Boszporusznál és a Dardanelláknál. Külön megállapodásra lenne szükség a hadihajók áthaladásához, bár ezt nem pontosították. Az ajánlatot Berlin a következő hetekben, sőt még 1916-ban is többször megismételte Petrográd felé.³⁴ A javaslat azonban semmilyen hatást sem gyakorolt a petrográdi kormányra, Szazonov hidegen visszautasította, sőt nem habozott az ellenség próbálkozásait szövetségesi előtt feltárni.³⁵

Ez azért is lehetett megnyugtató London és Párizs számára, mert 1915 folyamán a Gallipolinál zajló harcok az antant számára kedvezőtlenül alakultak, s az év végén lényegében le kellett mondani Konstantinápoly és a szorosok megszerzésének lehetőségéről. A hadjárat kudarca az orosz vezető körökben felkeltette a gyanút, hogy a nyugati szövetségesek a garanciavállalásaik ellenére talán nem is tesznek meg mindent annak érdekében, hogy Oroszország az oszmán fővárosra vonatkozó igényeit kielégíthesse. A keleti fronton elszenvedett egyre súlyosabb orosz emberveszteségek miatt még a vezérkaron belül is nőtt azoknak a száma, akik már nem tartották volna ördögötől valónak a különbéke-tárgyalásokat a központi hatalmakkal. „*Mindenünnen ugyanazt ballom – írja le a közhangulatot 1916 januárjában Paléologue –: »A kérdés ezzel eldőlt, Konstantinápoly sohasem lesz a miénk... Akkor meg minek folytassuk a háborút?»*”³⁶ A közhangulat annyira rossz volt

³¹ McMeekin, i. m. pp. 130-131.

³² Howard, i. m. p. 133.

³³ Rudolf Stadelmann: Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkriegs. In: Historische Zeitschrift, Volume 156, Issue 3, 1937. december, pp. 485–545.

³⁴ Ulrich Trumper: Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918. Princeton University Press, Princeton, 1968, pp. 142–156.

³⁵ Gottlieb, i. m. pp. 112–131.

³⁶ Paléologue, i. m. p. 239.

Petrográdban, hogy amikor Alekszandr Fjodorovics Trepov miniszterelnök 1916. december 2-án a Dumában bejelentette a szorosokról szóló megállapodást, szavait teljes közömbösség fogadta.³⁷

3. A Sykes–Picot-szerződés

Az eddigiekből is kiderülhetett, hogy miközben Nagy-Britannia nem határozta meg pontosan az Oszmán Birodalomra vonatkozó igényeit, addig Franciaország konkrét szándékait is megfogalmazta. A francia diplomácia az egész földrajzi Szíriára igényt tartott, hogy biztos legyen abban, megkapja a közvetlen ellenőrzést Kilikia és a szíriai partvidék felett, ahonnan már csak egy lépés lett volna a belső területekre kiterjedő befolyási övezet. A cár beleegyezését sikerült is megszerezni Szíria, az Alexandrettai-öböl és Kilikia bekebelezésére. Ezek után mindenképpen szükség volt a Londonnal való megegyezésre is. Grey külügyminiszter Paul Cambon londoni francia nagykövetnek 1915 márciusában fedte fel először az arab világra vonatkozó különleges „rendezési” elképzeléseit.³⁸ Ezután hosszabb szünet következett, majd októberben és novemberben Grey úgy döntött, beszámol a franciáknak a Huszein mekkai emírrrel folytatott tárgyalásokról, melyek egy törökellenes arab felkelés megindításáról és ezek nyomán az arabok függetlenségéről szóltak. Párizs ezek ellen ugyan nem emelt kifogást, de aggódott, hogy szíriai érdekeltségei veszélybe kerülnek. Ezért is vétózta meg Kitchenernek azt a javaslatát, mely 1915 végén egy Alexandrettai-öbölben végrehajtott szövetséges partraszállásra vonatkozott, mert attól tartott, hogy ezzel a britek megvetnék a lábukat a levantei térségben.³⁹

Az angolok és a franciák közötti közel-keleti megegyezés még sürgetőbbé vált, mikor 1915 őszén az oroszok bátorítani kezdtek egy konstantinápolyi, kormányellenes összeesküvést. Szazonov decemberben arról tájékoztatta partnereit, hogy egy orosz állampolgárságú örmény orvos, Hakob Zavrijev kerülő úton titkos tárgyalásokba kezdett Dzsemál pasával, az oszmán haditengerészeti miniszterrel, a kormányt irányító ifjútörök triumvirátus egyik tagjával. Láthatólag Dzsemál kapcsolatban állt a fővárosban egy titkos, elégedetlen cselszövő tiszt csoporttal, melynek hivatalnokok is tagjai voltak. Talán csalódottságból, de az is lehet, hogy egyéni ambícióból kifolyólag felajánlotta, hogy a kormányellenes lázadás élére áll, magát pedig szultánnak kiáltja ki, ha az antant fegyvert szállít neki. Dzsemál arról is tájékoztatta Zavrijevet, hogy személy szerint elfogadná Konstantinápoly és a tengerszorosok elvesztését, továbbá az örmények kártalanítását az elkövetett atrocitások során átélt szenvedésekért. Az ajánlat hihetőnek és kivitelezhetőnek tűnt és Szazonov ezen az alapon hajlandónak mutatkozott a tárgyalásokra. A francia és a brit kormány azonban elutasította, mert ekkor már jól kimunkált, gondosan megrajzolt terveik voltak a Közel-Kelet jövőjéről. A Dzsemál-féle ajánlat ugyanakkor felgyorsította a Párizs és London közötti egyeztetéseket.⁴⁰

³⁷ A francia nagykövet december 4-i naplóbejegyzésében a következőket olvashatjuk: „A kormánynyilatkozat Konstantinápolyra vonatkozó kitétele a közvélemény körében sem keltett nagyobb visszhangot, mint a Dumában. Inkább közönyösen vagy csodálkozáva fogadták, mintha Trepov egy hajdanában dédelgetett, de már rég elfeledett utópiát ásott volna elő.” Paléologue, i. m. p. 358.

³⁸ Edward Grey of Falloon: *Twenty-five Years 1892–1916*. Volume 2, Hodder and Stoughton, London, 1925, pp. 211–212.

³⁹ Sir George Arthur: *Life of Lord Kitchener*. Volume III, Cosimo, New York, 2007, pp. 191–193.

⁴⁰ Sachar, i. m. pp. 158–159.

A brit fővárosban Asquith és Grey, a régi iskola liberális képviselői eleinte haboztak imperialista módon viszonyulni az oszmán terület felosztásának kérdéséhez. Csakhogy nem egyedül ők döntöttek a közel-keleti brit politika alakításáról. A kormány ekkor, 1915 áprilisában határozott egy tárcaközi bizottság felállításáról: ez lett a de Bunsen-bizottság, mely a Közel-Kelet jövőjének rendezése érdekében angol-francia megállapodást javasolt. A tagjai között ott volt Sir Mark Sykes, Kitchener személyes képviselője, aki meghatározó befolyást gyakorolt a bizottság munkájára.⁴¹ A franciák azonnal, minden skrupulus nélkül elfogadták a britek tárgyalási ajánlatát és 1915 novemberében Londonba küldték François Georges-Picot-t, korábbi bejrúti főkonzuljukat, aki akkoriban a Quai d'Orsay közel-keleti szakértőjeként tevékenykedett. Tárgyalópartnere eleinte Sir Arthur Nicolson külügyminiszter-helyettes volt, de mivel mindketten ragaszkodtak álláspontjukhoz, a nézeteltéréseket nem tudták rendezni.⁴²

A britek, miután a tárgyalások zsákutcába jutottak, a simulékonyabb Mark Sykes katolikus és franciabarát katonát küldték a megbeszélésekre, s ez lehetővé tette, hogy csupán néhány nap alatt ideiglenes és titkos alkut kössenek. A választás némileg meglepőnek tűnhetett, mivel Sykes nem volt professzionális diplomata. Előkelő yorkshire-i családban született ugyan, ám félbehagyta cambridge-i tanulmányait és keresztül-kasul beutazta a Közel-Keletet, a megfigyeléseit pedig több kötetben publikálta. Jól beszélt arabul, 1911-ben konzervatív színekben az alsóház tagja lett és pártja legfőbb iszlám- és közel-keleti szakértőjévé vált. Kinevezése előtt Kitchener kairói környezetében dolgozott, s később is a hadügyminiszter lojális munkatársának számított, emiatt egyáltalán nem hozta zavarba az új feladat. A követendő irányvonalat a de Bunsen-féle jelentés jelölte ki számára, ezenkívül megértően viszonyult a levantei francia érdekek irányába.⁴³

Sykes nagyon jól ismerte a határozott francia imperialista elképzeléseket, s úgy döntött, ezeket meg sem kísérli kibékíteni a brit igényekkel. Ehelyett inkább arra törekedett, hogy megpróbálja összhangba hozni Huszein mekkai saríf és Franciaország érdekeit, mert ily módon könnyebben lehetett kompromisszumot kialkudni London és Párizs között. Valójában így került sor arra, hogy 1915 végén felfedték a franciák előtt a mekkai emírrrel folytatott tárgyalásokat, amit Georges-Picot a bizalom jeleként értékelt. Sykes emellett agyafűrt módon rájátszott a katolikus franciák attól való félelmére, hogy a muszlim törökök terrorhadjáratba kezdenek a libanoni keresztények ellen.⁴⁴ Ennek a taktikának meg is lett az eredménye: Picot a feletteseivel való konzultáció után hajlandó volt az arabok javára lemondani Aleppóról, Homszról, Hamáról és Damaszkuszról, ami összhangban állt az angolok Huszein emírnek tett ígéreteivel. Cserébe viszont közvetlen francia fennhatóságot követelt nem csupán a szíriai partvidék, hanem Alexandretta környéke és a kilikiai hátsóország egészére is.⁴⁵ Igaz ugyan, hogy Kilikia örmény lakossága sokkal kevésbé itatódott át a francia kultúrával, mint a levantei partvidéken élők, és az ottani francia tőkebefektetések is minimálisnak voltak mondhatók, de Sykes nem hánytorgatta fel ezt a kérdést. London hozzájárulásával, mindössze két nappal a tárgyalások megkezdése után elfogadta a francia követeléseket. A szerződést 1916. február 4-én írták alá Párizsban, Londonban pedig négy nappal később.

⁴¹ Kedourie, i. m. p. 58.

⁴² Jukka Nevakivi: Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920. The Athlone Press, London, 1969, p. 31.

⁴³ Uo. p. 32.

⁴⁴ Uo. p. 33.

⁴⁵ Woodward – Butler (eds.), i. m. p. 334.

A megállapodást a két diplomatáról, Sykesről és Picotról nevezték el, bár eredetileg Grey „francia-brit-orosz titkos megállapodásnak” hívta „a keis-ázsiai érdekszférákról”.⁴⁶ Valójában az egész Grey, Cambon és Szazonov közötti levelezés eredménye volt, amelyet „nem hivatalosan és helytelenül neveztek Sykes–Picot-szerződésnek”.⁴⁷ A megállapodás végleges szövegét, melyet ténylegesen a Grey által 1916. május 16-án Cambonnak küldött levélbe foglalták bele, Sykes és Picot szerkesztette meg az angol és a francia kormány nevében, de ők valójában csak a részleteket dolgozták ki. A szerződés fő pontjait a két fél vezető államférfijainak és hivatalos képviselőinek sorozatos tárgyalásain határozták meg, s csak ezután kapta meg a két említett diplomata azt a feladatot, hogy véglegesítse a szöveget. Tartalmáért felelősség tehát nem elsősorban őket, hanem kormányaikat illeti.⁴⁸ Ez annál is inkább nyilvánvaló, mert maga Sykes sem értett a szerződés tartalmával mindenben egyet, különösen a Palesztinára vonatkozó részekkel.⁴⁹

A Sykes-Picot-szerződés értelmében Franciaország és Nagy-Britannia késznek mutatkozott „*elismerni és védelemben részesíteni egy független arab államot vagy államszövetséget*” egy meghatározott területen „*egy arab törzsfő fennhatósága alatt*”. Nagy-Britannia számára Bagdad és Bászra térségében különleges érdekű „vörös övezetet” biztosított, míg a franciáké lett Kilikia, valamint a Libanonnal és Észak-Galileával kibővült szíriai partvidék „kék zónája”. Itt „*olyan közvetlen vagy közvetett ellenőrzést létesíthettek, amelyet megfelelőnek tartottak*”. Közvetett befolyást kaptak a belső (A és B jelzésű) területek fölött, melyek magukban foglalták Moszul környékét, az angolok pedig hasonló befolyáshoz jutottak a „Termékeny Félhold” síkságain és az Arab-félszigeten. Ezáltal a Földközi-tenger és a Perzsa-öböl között biztosítva volt a britek számára az a folyosó, melyen keresztül az Indiával való összeköttetést zavartalanul fenntarthatták. Moszul Franciaországnak való odaadása Sykes ötlete volt, mondván, így ütközőzóna létesülhet az angol és az orosz érdekszférák között.⁵⁰ Palesztina („barna övezet”) jövője azonban továbbra is vitatott maradt. Miközben a megállapodás értelmében Észak-Galileát beillesztették a francia érdekszférába, Akkó és Haifa kikötőjét pedig Nagy-Britanniának ígérték, addig Palesztina középső részének, a szent helyeket is beleértve nemzetközi státuszt irányoztak elő,⁵¹ amit azonban a nagyhatalmak egymással rivalizáló törekvései miatt nehéz volt pontosan meghatározni. A kék és a vörös övezet, illetve az A és a B zóna között kimondatott a vámunió és abban is megegyeztek, hogy az Oszmán Birodalom által nyújtott koncessziókat változatlan formában fenntartják. Az oszmán államadóságot arányosan elosztották Nagy-Britannia, Franciaország és a tőlük függő A és B zóna arab területei között. A szerződéssel Párizs sokat nyert, mivel nem csupán közvetlen vagy közvetett ellenőrzést kapott egész Szíria felett, hanem Kilikia is az érdekszférájába került, melynek határai kitolódtak Perzsiáig, amellyel korábban csupán minimális kapcsolatai voltak. Ráadásul a franciák kezébe kerültek a Moszul környéki olajmezők is, amelyek az eredeti francia igények között nem is szerepeltek. Egyértelmű, hogy ezeket az engedményeket London azért tette

⁴⁶ Grey of Fallodon, i. m. p. 236.

⁴⁷ Arnold J. Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisation.* Constable and Company, London, 1922, p. 48.

⁴⁸ David Lloyd George: *War Memoirs of David Lloyd George. Volume IV.* Nicholson & Wattson, London, 1934, 688 p.

⁴⁹ Elie Kedourie: *Sir Mark Sykes and Palestine 1915-1916.* In: Elie Kedourie (ed.): *Arabic Political Memoirs and Other Studies.* Frank Cass, London, 1974, pp. 236-242.

⁵⁰ Shane Leslie: *Mark Sykes: His Life and Letters.* Cassel & Company, London, 1923, pp. 249-250.

⁵¹ A Sykes-Picot titkos szerződés. Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról. In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006, pp. 35-37.

partnerének, hogy az cserébe mondjon le Palesztináról, ez azonban később még komoly ellentétek forrása lett.

Miért volt Palesztina érzékeny kérdés a felek között? Azért, mert a szíriai előjogait hangoztató francia kormány számára teljesen logikusnak tűnt, hogy ezek a jogok kiterjednek Palesztinára is. Az ún. Flandin-jelentés is egységes egészként kezelte a területet: „*Nem tudunk lemondani Palesztináról és Jaffáról... Szíria és Palesztina elválaszthatatlan egységet alkot. Palesztina a valóságban nem más, mint Szíria déli része. (...) Sem földrajzi, sem etnikai tekintetben nem lehet különbséget tenni Szíria és Palesztina között. Ugyanazokat a lakókat találjuk ott, ugyanazt a nyelvet, ugyanazokat a gazdasági érdekeket, melyek szorosan összefonódnak.*”⁵² Mindez többé-kevésbé igaz volt, azonkívül az egész térség az oszmánok szíriai adminisztrációjának részét képezte. Csakhogy itt egyéb tényezők is szerepet játszottak. Palesztina kivételesnek számított, mivel a Szentföld a kereszténység vallási rivalizálásának fókuszpontját jelentette. Nem véletlen, hogy Jeruzsálem kapcsán a cári kormány is megfogalmazott bizonyos igényeket, s csak abban az esetben volt hajlandó támogatni a francia törekvéseket, ha az ortodoxok érdekei ugyanúgy érvényesülhetnek, mint a római katolikusoké. Szazonov emiatt 1915 márciusában figyelmeztette a franciákat, hogy Petrográd semmilyen körülmények között sem fogadná el a kizárólagos francia szuverenitást a szent helyek felett.

Nagyon hamar világossá vált, hogy London még hajthatatlanabb a palesztinai kérdésben, mint Oroszország. Az okok azonban nem vallásiak, hanem katonaiak voltak. Brit nézőpontból a Suezhez közel fekvő terület nem kerülhet másik hatalom ellenőrzése alá. Grey persze annál sokkal dörzsöltebb politikus volt, semhogy kizárólagos szuverenitást követeljen hazája számára Palesztina fölött. Ehelyett a kabinet 1915. március 14-i ülésén arra kérte a kormánytagokat, hogy támogassák Palesztina internacionalizálását,⁵³ amit júniusban, a de Bunsen-jelentés hatására a miniszterek jóvá is hagytak. Miután a franciák a kérdésben elszigetelődni látszottak, 1915 decemberében beadták a derekukat. Így jött létre a Sykes és Picot által kidolgozott kompromisszum, melynek értelmében francia-országi közös fennhatóság jött volna létre a közép-palesztinai „barna övezet” fölött. Ez azonban nem jelentette azt, hogy akár Franciaország, akár Anglia feladta volna a Palesztinára vonatkozó igényeit. Mivel Haifa brit kézbe került vasúttal akarták összekötni Bagdaddal (ha kell, akár Francia-Szírián keresztül). Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a Jordán folyón túli terület (Transzjordánia) és Dél-Palesztina angol ellenőrzés alá került (biztosítva a Negev-sivatag, Akaba és a Vörös-tenger feletti kontrollt), akkor könnyen belátható, hogy a leginkább vitatott középső terület, a szent helyek, brit befolyás alatt álló területekkel lettek körülvéve. Kompensáció gyanánt a franciák engedélyt kaptak arra, hogy az A zóna és Haifa között vasúti összeköttetést létesítsenek.

Az eltérő érdekeket ugyan sikerült kibékíteni, de nem mindenki volt elégedett. Jellemző, hogy a Moszul és Palesztina miatt elégedetlen Anglia szinte nyomban a Sykes-Picot-szerződés felülvizsgálata mellett foglalt állást. Grey arról panaszkodott, hogy a brit érdekeket „feláldozták”. Ezzel maga Sykes is egyetértett.⁵⁴ „*Szegény Mark Sykes! – írta a naplójába Lord Bertie párizsi nagykövet – A háborús kabinet a Közel-Kelet par excellence szakértőjének tartotta, de a francia diplomata, Picot jól rászédte.*”⁵⁵ Franciaország viszont a maga részéről ragaszkodott a szerződés

⁵² Étienne Flandin: Nos droits en Syrie et en Palestine. In: La Revue hebdomadaire, Année 27, Volume VI, 1915. Juin, pp. 17-32.; Henry Richard: La Syrie et la Guerre, avec une carte. Chapelot, Paris, 1916, p. 59.

⁵³ Viscount Herbert Louis Samuel: Memoirs. Cresset Press, London, 1945, pp. 140-145.

⁵⁴ Lloyd George, i. m. p. 1025, p. 1089.

⁵⁵ Francis Bertie: The Diary of Lord Bertie of Thame, 1914–1918. Hodder and Stoughton, London, 1924, p. 317.

végrehajtásához, bár ő sem volt maradéktalanul elégedett. Francia szempontból ugyanis a „történelmi” Szíriát megcsonkították, Közép-Palesztinát leválasztották róla. Igaz, „fájdalomdíj” gyanánt megkapta Moszult és a német dominanciájú Alexandrettát, de a franciák szerint Nagy-Britannia még így is jól járt, tekintettel arra, hogy az övé lett Mezopotámia északi részén a Bagdad és Kírkuk környéki olajmező. Ráadásul vasutat építhetett Haifa és Bagdad között, amit a világháború előtt a franciák és a németek még megakadályoztak. Mindez Párizs szemében egyet jelentett azzal, hogy az angolok döntő befolyáshoz jutottak Palesztina jövőjének kialakításában. Kétségtelen, hogy Nagy-Britannia jelentős haladást ért el ahhoz képest, hogy 1912-ben kijelentette, nem avatkozik bele a levantei ügyekbe.⁵⁶

Az antant között azonban voltak más vitatott területek is. Kilikia, azaz Kis-Örményország kapcsán már a Konstantinápoly-egyezményről folytatott 1915. márciusi tárgyalások alatt felmerültek bizonyos érdekellentétek Franciaország és Oroszország között, de akkor ezeket a Szazonov vezette orosz diplomácia még félretette, ugyanakkor egy percre sem mondott le ottani érdekei megvédéséről. A háttérben az örmények feletti orosz gyámság régi igénye húzódott meg, ami Szazonovnak a Dumában elmondott 1915. februári beszédében testesült meg, amelyben autonómiát kínált az Oszmán Birodalom örmény lakosságának. 1915 tavaszán Petrográdban azonban mégis úgy gondolták, Isztambul fontosabb mint Kilikia, így elfogadták a területre Palesztina miatt, kompenzáció gyanánt igényt tartó franciák elsőbbségét. 1916 tavaszára azonban változott a helyzet, ugyanis a Kaukázuson túli területeken az orosz csapatok súlyos csapásokat mértek az oszmánokra, birtokba vették szinte az egész örmények lakta vidéket, s ezzel kézzelfogható közelségbe került a Kis-Örményországra vonatkozó, régi cári igények kielégítésének a lehetősége.

A kérdés már 1915 áprilisában napirendre került, amikor a már említett Zavrjev Szazonov megbízásából a szövetséges fővárosokban felvetette az örmény nacionalizmus problémáját, s javasolta, hogy az autonóm Örményország (Kilikiaát is beleértve) kerüljön közös orosz, brit és francia védnökség alá. Nyilvánvaló volt azonban, hogy Petrográd kívánja megszerezni a vezető szerepet a trojkaán belül. A franciák elfogadhatatlannak tartották az elképzelést és határozottan vissza is utasították.⁵⁷

Egy évvel később, 1916 márciusában azonban Sykes és Picot Petrográdba utazott, hogy a kettejük által megszövegezett, a kormányaik által pedig februárban jóváhagyott dokumentumot elfogadtassák az orosz partnerrel. Nagyon jól tudták, hogy Nyikolaj Jugyenic tábornok látványos katonai sikerei a Kaukázuson túli területeken jelentősen megerősítették Szazonov tárgyalási pozícióját. Ilyen körülmények között az oroszok első kérése az volt, hogy a franciák mondjanak le Kilikiáról. Picot udvariasan, de határozottan elutasította a kérést, ugyanakkor készséggel elismerte, hogy tárgyalhatnak bizonyos engedményekről. Március 13-án maga a cár tett célzást a megoldási lehetőségre. „*A magam részéről nincsenek területi igényeim Örményországban – mondta Paléologue-nak –, kivéve Erzurumot és Trapezuntot, amelyek a Kaukázus védelme miatt stratégiai fontosságú helyek.*”⁵⁸ A lelkes Sykes azonnal hozzálátott a kompromisszum kidolgozásához, mely a következőképpen hangzott: Franciaországot tekintsék Kilikia „protektorának”, Kelet-Anatólia pedig kerüljön Oroszországhoz. A határokról intenzív tárgyalások kezdődtek a diplomaták és a tanácsadók

⁵⁶ Sachar, i. m. p. 169.

⁵⁷ Polonsky, i. m. pp. 293-296.

⁵⁸ Paléologue, i. m. p. 266.

között. Március 16-án „Szazonov közli velem – írja Paléologue –, hogy a cári kormány helyesli a párizsi és a londoni kabinet Kis-Ázsia kérdésében létrejött megállapodását, kivéve Kurdisztánt illetően, mert azt Oroszország Trapezunt, Erzurum, Bitlisz és Van körzetével egyetemben annektálni szeretné. Kárpótlásul felajánlja Franciaországnak Dijárbekir, Harput és Sivas környékét.”⁵⁹ A megbeszélések végül eredményesen lezárultak. Szazonov erre így emlékezett vissza: „1916 áprilisában, amikor a tárgyalások befejeződtek és a hármas antant tagjainak kívánságai tisztázódtak, levélben közöltem a petrográdi szövetséges nagykövettekkel, hogy a cári kormány, előterjesztésükhöz képest, beleegyezését adja Mezopotámiának Angliához, Szíriának és Kilikiának pedig Franciaországhoz való csatolásához, azszal a föltétellel, hogy Oroszország megkapja Kis-Ázsiában Erzurumot, Trapezuntot, Vant és Bitliszt, egészen a Fekete-tenger partjának azon pontjáig, amelyet az új határok kijelölésénél fog kelleni megállapítani. Kurdisztán egy részének, amely Vantól és Bitlisztől délre fekszik, ugyancsak Oroszország birtokába kellett átmennie, amivel szemben Franciaország Kis-Ázsiában kapott jelentékeny területet Harput városával együtt. Íme, ez általános vonásokban az a megegyezés, amelyet az orosz kormány Anglia és Franciaország megbatalmazottjaival 1916-ban kötött.”⁶⁰

A szerződés 1916 áprilisában, illetve májusában a fővárosok közötti levélváltással vált hivatalossá. Oroszország a maga részéről elfogadta a korábbi angol-francia megállapodást és Kilikia Franciaországhoz történő csatolását, a nyugatiak pedig viszonzásképpen újra megerősítették Konstantinápoly és a tengerszorosok orosz szuverenitás alá helyezését, illetve támogatták Kelet-Törökország örmény tartományainak átadását. Természetesen mindez teljes titokban történt, ahogy a Sykes és Picot közötti korábbi megegyezés is. Az autonómiában reménykedő örmények azonban nagyon hamar érzékelhették, hogy irányukban az orosz politika korántsem olyan megengedő. A cár kaukázusi képviselőjénél, Ilarion Ivanovics Voroncov-Daskov hercegnél érdeklődtek, aki utasítást kért Petrográdtól. Szazonov 1916. június 27-én, a hercegnek adott bizalmas válaszában kifejtette, hogy a népiirtás nyomán oly kevés örmény maradt Kelet-Törökországban, hogy az autonómia megadása egyenlő lenne a muszlim „többség [örmény] kisebbségnek való alávetésével”. Ezért véleménye szerint az lenne a legideálisabb, ha a megszállt területeket közvetlenül beolvasztanák az Orosz Birodalomba. A külügyminiszter azonban sietett leszögezni, hogy biztosítják az örményeknek a vallási és kulturális jogaik maradéktalan érvényesülését, a szabad nyelvhasználatot, valamint falvaik önkormányzatát. Ennél többet azonban nem.⁶¹ Szazonov ezzel gyakorlatilag visszavonta saját, az örmény autonómiára vonatkozóan a Duma előtt, 1915 elején tett ígérését. Az oroszok ellentmondást nem tűrve vették birtokba a nekik jutott területeket.

Az antant külügyminiszterei és nagykövetei 1916 májusa és szeptembere között további apróbb területi módosításokat eszközöltek a Sykes-Picot-szerződésen. Ezek a levélváltások ugyancsak titokban zajlottak, ami hozzájárult ahhoz, hogy utóbb a történészek többsége gyalázatosnak és szégyenteljesnek minősítse a háromoldalú megállapodást. Értékelésük szerint figyelmen kívül hagyták a nyilvánosságot, az érintett népek véleményét, a „felszabadítani” szándékozott arabokat és örményeket felosztották egymás között, ezért a szerződést a machiavellisztikus diplomácia ékes példajaként, az álnok, félrevezető politika magasiskolájaként állították be. Később maga Lloyd George is „ostoba dokumentumként” emlegette az angol-francia megállapodást. „Elképzelhetetlen, hogy egy olyan csodálatos intelligenciájú ember, mint Sir Mark

⁵⁹ Uo. p. 267.

⁶⁰ Szazonov, i. m. pp. 363-364.

⁶¹ Polonsky, i. m. pp. 380-381.

*Sykes valaha is jó néven venné a nevéhez tapadt örök és letörölhetetlen foltot, és azt, hogy most már mindig azzal a paktummal fogják őt azonosítani, amellyel egyáltalán nem is értett egyet.*⁶² Másfelől a brit külügyminisztérium a későbbiekben fáradhatatlanul igyekezett szabadulni a felelősségtől. Sykes halála után a Whitehall szóvivője azt írta, „a néhai Sir Mark Sykes teljes mértékben tudatában volt a szerződés hiányosságainak (...), [mégis] úgy tekintett rá, mint a korszak adott körülményei között az arab kérdés lehető legjobb megoldására”.⁶³

Vannak olyan történészek, akik elfogadják ezt a verziót.⁶⁴ Azzal érvelnek, hogy ugyan sok az eltérés a Huszein-McMahon-levélváltás (a britek araboknak tett függetlenségi ígéretei) és a Sykes-Picot-szerződés között, viszont vannak átfedések is, amelyekről kevesebb szó esik. Mindkét dokumentum egyoldalú brit ellenőrzést helyezett kilátásba Mezopotámia déli része fölött és ugyancsak egyoldalú francia felügyeletet a szíriai partvidék felett. Mindketten függetlenséget irányoztak elő az araboknak. Két fontos pontban viszont különböztek egymástól. Az első, hogy Huszeinnel elhitették, Szíria belső területei teljes önállósághoz juthatnak. A partnerek közötti 1916-os levelezésből kitűnik, hogy a britek magukévá is tették ezt az elképzelést.⁶⁵ A franciák ellenben kizárólagos jogot akartak maguknak „külföldi tanácsadók vagy tisztviselők” kiküldésére, vagyis a szíriai szerepüket ellenőrző-felügyelő feladatkörként fogták fel. Másodszor pedig komoly ellentétek támadtak Palesztina pontos státusza kapcsán, hogy a Szentföld az arab önkormányzattal rendelkező területek részét képezze-e. A neves brit történész, Elizabeth Monroe szerint a levélváltás és a szerződés közötti legnagyobb különbség mégis a szellemükben rejlik.⁶⁶ E dokumentumok születésekor nagyon sok volt még a bizonytalanság a Közel-Kelet jövőjét illetően, de az sem Henry McMahon kairói brit főbiztos, sem Sykes, sem Picot számára nem lehetett kérdéses, hogy az oszmán uralom alól felszabadított népeknek önmagukat kell kormányozniuk. „A Sykes-Picot-szerződés – írta Elie Kedourie, a probléma egyik legkiválóbb ismerője – volt Európa részéről az utolsó felelős kísérlet arra, hogy megbirkózzon az Oszmán Birodalom felbomlásával, s megakadályozza, hogy a felbomlás katasztrófába torkolljon.”⁶⁷

A titkosság kérdésén is érdemes elmerengeni, mert vannak, akik szerint a későbbiekben ezt is félreértették. Sem a Huszein-McMahon-levélváltást, sem a Sykes-Picot-szerződést nem hozták nyilvánosságra, de minden bizonnyal nem azért, hogy elidegenítsék az arabokat, hanem mert félték a török ellenállás felerősödésétől. Kedourie szerint Huszein emír tisztában lehetett a Közel-Keletre vonatkozó francia és brit igényekkel.⁶⁸ Más arab vezetők is úgy nyilatkoztak később, hogy az utólag nyilvánosságra hozott dokumentumok egyáltalán nem lepték meg őket. A legvalószínűbb az, hogy az emír titokban a két szövetséges egymás elleni kijátszásában reménykedett. Az azonban szinte biztos, hogy Huszein nem tudta, hogy az angol-francia-orsz hármason kívül az olaszok is érdekelték voltak a keleti kérdés rendezésében, bár ehhez az araboknak nem sok közük volt.

⁶² David Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. Howard Fertig, New York, 1972, pp. 664-665.

⁶³ Leslie, i. m. p. 252.

⁶⁴ Sachar, i. m. p. 172.

⁶⁵ Woodward – Butler (eds.), i. m. pp. 247-250.

⁶⁶ Elizabeth Monroe: *Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956*. Chatto and Windus, London, 1963, p. 35.

⁶⁷ Elie Kedourie: *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1922*. The Harvester Press, London, 1978, p. 65.

⁶⁸ Uo. p. 39.

4. A közel-keleti olasz aspirációk

Amikor a Sykes-Picot-szerződés 1917 őszén nyilvánosságra került, a legnagyobb nyugtalanságot érdekes módon nem elsősorban az arabok körében keltette, hanem a római kormánykörökben. Olaszország a világháború kitörésétől aktív szerepet játszott a Közel-Keletről folytatott tárgyalásokon, olyannyira, hogy a háborúba való belépését részben az oszmánok kárára remélt területgyarapodás segítette elő. Imperialista törekvéseit leginkább az olasz társadalmi és gazdasági struktúra motiválta. A szegény, elmaradott, még a legfontosabb árucikkekben is importra szoruló Itália a 19-20. század fordulóján piacszerzésre és nyersanyagbázis megteremtésére törekedett, amikor katonai kalandokba bocsátkozott Eritreában, Szomáliföldön, Etiópiában és Tripolitániában. Ezek az erőfeszítések azonban részben eredménytelennek bizonyultak. 1914-ben a csalódott olasz kormány szerette volna átértékelni a központi hatalmakkal évtizedekkel korábban megkötött szövetségét, mivel egyre inkább úgy tűnt, hogy minden további szerződés csak a jelenlegi partnerek kárára realizálódhat. Róma elsősorban a Habsburgoktól szerette volna megkaparintani Dalmáciát és Dél-Tirolt, de kezdettől fogva számításba vette az oszmán örökségből való részesedés lehetőségét is.

Az olasz állam figyelve a 19. század végén fordult az Oszmán Birodalom és a Közel-Kelet felé. Már évekkel a világháború kitörése előtt az olasz kereskedelmi miniszter élénk érdeklődést tanúsított a Kis-Ázsiával folytatott árucseré iránt. 1913-ban az oszmán állam olasz hitelezői elérték, hogy a Nogara konszern Adaliában és Makriban (a mai délnyugat-törökországi Fethiye környékén) vasútépítési koncessziót kapjon,⁶⁹ ezenkívül növelték a befektetéseiket a Konstantinápolytól keletre elterülő szénbányákban. Egy évvel később újabb üzleti lehetőségek merültek fel Adaliában, például preferenciális kereskedelmi jogok rizsre, dohányra, gyapotra, ópiumra és gyümölcsre, továbbá lignitre, krómérczre és mangánra. Az Anatóliában érdekelt németek számára ezek gyanús próbálkozások voltak, s Berlin figyelmeztette is Rómát, hogy „Keleten a gazdasági érdekeknek mindig politikai következményei vannak”, Németország pedig az oszmán területi integritás fenntartását óhajtja.⁷⁰ A koncesszió politikai értékével természetesen Rómában is tisztában voltak, hiszen Giovanni Giolitti miniszterelnök is tudta, nem elsősorban gazdasági jelentősége van ennek, sokkal inkább „lehetőséget teremt számunkra a kelet-mediterrán erőegyensúly fenntartására”.⁷¹ Ugyanerre utalt 1914. május 26-i parlamenti beszédében Antonio di San Giuliano külügyminiszter is, amikor kijelentette, hogy Olaszország elsőrendű gazdasági és politikai érdekeit az Oszmán Birodalomban érvényesítették, Róma pedig határozottan kiáll a földközi-tengeri erőegyensúly, valamint „Törökország területi integritásának és gazdasági függetlenségének fenntartása mellett”.⁷² Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az olasz érdekérvényesítés szempontjából az 1911-1912-es tripolitániai háborúban az oszmánoktól elragadott Dodekániszosz-szigetcsoport kedvező ugródeszkat jelentett az adaliai hátszög felé. Összességében persze ezek a szerzemények nem voltak igazán kiterjedt birtokok. A befektetések sem voltak túlzottan nagyok (az olasz kötvénytulajdonosok az oszmán államadósság mindössze 3%-át birtokolták), de az adriai irredentizmussal ahhoz elegendőnek bizonyultak, hogy Olaszország 1914 augusztusában a

⁶⁹ Charles James Booth: The Dissolution of the Ottoman Empire: The Study of the Political Clause of the Treaty of Sèvres, August 10, 1920. M.A. Thesis, University of Ottawa, Ottawa, 1968, p. 213.

⁷⁰ Howard, i.m. p. 53.

⁷¹ Giovanni Giolitti: Denkwürdigkeiten meines Leben. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1923, 280 p.

⁷² Howard, i. m. p. 56.

semlegességet válassza. Róma azonban nagyon is számon tartotta a mediterrán ambícióit, amikor az antanttal tárgyalásokba bocsátkozott.

A londoni olasz nagykövet, Guglielmo Imperiali márki a Kis-Ázsia felosztására vonatkozó első javaslatát 1914. augusztus 12-én terjesztette elő. Mások mellett az antanthoz való csatlakozás feltételül szabta az Adaliára és a Dodekániszosz-szigetekre vonatkozó olasz igények elismerését.⁷³ Grey hűvösen reagált ezekre a javaslatokra. Jóllehet érdektelen volt Róma adriai ambícióival kapcsolatban, hiszen a brit külügyminisztérium nem lehetett érdekelt abban, hogy új rivális fenyegetse haditengerészeti és katonai elsőbbségét a Mediterráneum keleti medencéjében.⁷⁴ Sidney Sonnino báró, az agyafúrt és agresszív olasz külügyminiszter azonban türelmes maradt, mert tudta, hogy az antant számára hazája szövetsége, ahogy a háború elhúzódik mind jobban fel fog értékelődni.⁷⁵ S valóban, az olasz kormánynak csupán fél évet kellett várnia: a Gallipolinál indított hadjárat nehézségeit látva Grey úgy határozott, ismét fontolóra veszi az előtte álló lehetőségeket.⁷⁶ Ennek nyomán 1915. április közepén egy londoni értekezleten Imperiali olasz, Grey angol, Cambon francia és Benkendorf orosz nagykövet kidolgozta annak a hivatalos megállapodásnak a szövegét, mely Olaszországot az antant oldalán beléptette a háborúba. Azonban az olaszok bosszúságára az antant képviselői még ekkor sem voltak hajlandók pontosan meghatározni az Oszmán Birodalomból Itáliának juttatandó területek határait. Ahogy Grey Antonio Salandra olasz miniszterelnöknek küldött levelében kifejtette, „*nem merült föl vita ebben a fogas kérdésben Franciaországgal és Oroszországgal, s most nem is alkalmas az idő erre*”.⁷⁷ Mindez annyiban igaz lehetett, hogy a Konstantinápoly-egyezményt leszámítva a partnerek között még nem került sor tényleges érdekszféra-elhatárolásra, hiszen a Sykes-Picot-szerződést csak egy év múlva kötötték meg. „*Az általa kifejtett indokok valószínűleg jóbiszeműek voltak – írta később Salandra –, habár senki sem lehetett biztos abban, hogy ez valóban így van, hiszen később a tudunk nélkül egyezett meg Oroszországgal és Franciaországgal.*”⁷⁸ 1915. április 26-án, két héttel a titkos tárgyalás után (amely természetesen sokkal többről szólt, mint az Oszmán Birodalom felosztásáról) a londoni szerződést véglegesítették és aláírták. Az egyezmény 9. cikkelye kimondta, hogy „*ázsiai Törökország teljes vagy részleges területi felosztása esetén [Olaszországnak] joga van az Adalia tartománnyal szomszédos földközi-tengeri térségre*”. E térség pontos határait azonban továbbra sem határozták meg, ám az bekerült a dokumentumba, hogy „*az esetlegesen Olaszországnak juttatandó területeket a megfelelő időben Franciaország és Nagy-Britannia fennálló érdekeinek figyelembevételével kell kijelölni*”.⁷⁹

Hiába azonban a szerződés által ígért lenyűgöző területi szerzemények, az olaszok egyelőre tartózkodtak attól, hogy nyíltan belépjenek a háborúba. Még hónapok teltek el, mire Róma véglegesen meggyőződött arról, hogy a központi hatalmak nem kelhetnek versenyre az antant ajánlataival. Csak ezt követően tettek tényleges katonai lépéseket. Ezt az opportunizmust látva egyáltalán nem meglepő, hogy az antant sem érezte magára nézve kötelezőnek az olaszok tájékoztatását a Sykes-Picot-Szazonov-szerződésről. Mindazonáltal érthető az olaszok dühe, miután a petrográdi követük, Carlotti márki 1916. május 18-án tudomást szerzett a megállapodás

⁷³ Gottlieb, i. m. p. 200.

⁷⁴ Grey of Fallodon, i. m. p. 207.

⁷⁵ Gottlieb, i. m. pp. 317-319.

⁷⁶ Grey, i. m. p. 206.

⁷⁷ Antonio Salandra: Italy and the Great War. From Neutrality to Intervention. Edward Arnold, London, 1932, p. 283.

⁷⁸ Uo. p. 291.

⁷⁹ Titkos egyezmény az antant és Olaszország között. London, 1915. április 26. In: Lugosi (szerk.), i. m. p. 28.

tartalmáról. A döbrent és méltatlankodó Sonnino nyomban Párizshoz és Londonhoz fordult. A zavarban lévő Aristide Briand francia miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy a szerződést Olaszországgal is megtárgyalják, s hogy az olasz érdekek nem fognak sérülni.⁸⁰ Néhány nappal később Grey is beismerte a megállapodás létezését és hasonló biztosítékot adott. Sonnino azonban nem az a fajta politikus volt, akit nyájas ígéretekkel ki lehetett engesztelni. A szövetséges kormányok képviselőinek azonnali tanácskozását követelte, hogy garantálják „a közel-keleti olasz jogok egyenrangúságát”.⁸¹ A kérést teljesíteni kellett.⁸² 1917. április 19-én, öthónapos előkészítő tárgyalások után a kormányfők és tanácsadók találkozókat adtak egymásnak Saint-Jean-de-Maurienne-ben, a francia-olasz határon fekvő kis alpesi településen. Mivel akkor már a cári rezsim helyébe az ideiglenes kormány került, az oroszok nem képviseltették magukat.

Sem a csodálatos hegyvidéki környezet, sem a luxuskörülmények nem tették könnyűvé ezeket a tárgyalásokat. Habár David Lloyd George brit kormányfő és Briand utóda, Alexandre Ribot francia miniszterelnök hajlandónak mutatkozott a londoni szerződés módosítására, de őszintén kinyilvánították elkeseredettségüket a közel-keleti háborúban való szűken mért olasz részvétel láttán. Sonnino – megsértődve az elhangzottak miatt – válaszul elutasította az olasz katonai részvételt, ha a kéréseit nem teljesítik. Úgy próbálta meg leszerelni a briteket és a franciákat, hogy keménynek és csökönysnek mutatkozott. Tárgyalási taktikája bevált, hiszen végül Lloyd George és Ribot is beleegyezett abba, hogy Dél-Anatóliában sokkal nagyobb befolyási övezetet kínáljanak fel Olaszország számára, amelybe görög közösségek által sűrűn lakott területek is beletartoztak. Ekkor Görögország még nem volt hadviselő fél, így például Szmirna olasz kézre juttatása komplikációmentesnek tűnhetett (a városra szabadkereskedelmi jogokat kapott London és Párizs). A saint-jean-de-maurienne-i szerződést az 1917. augusztus 10 és szeptember 27 közötti jegyzékváltások erősítették meg. Ezek értelmében Olaszország elfogadta a Sykes-Picot-szerződésben foglaltakat, cserébe a francia és a brit kormány Rómának adta a „zöld” és a „C” zónát. A közvetlen olasz fennhatóság alá kerülő „zöld övezet” magában foglalta Kis-Ázsia déli felét a Szmirnai-öböltől egészen az Antitoros-hegység legmagasabb pontjáig, az Erciyes-hegyig. Ebbe a zónába illeszkedtek a Dodekániszosz-szigetek is. A közvetett olasz ellenőrzés alá kerülő „C” övezet Burszáig nyúlt, vagyis az olasz befolyási övezet jelentősen kiterjedt, tartalmazta Szmirnákat, Adaliát és Konya környékét. Olaszország ezenkívül jogot szerzett arra is, hogy részt vegyen a „barna övezet”, azaz Közép-Palesztina felügyeletében. S végül Sonnino kicsikart egy ígéretet is arra vonatkozóan, hogy a franciák és a britek garantálják Olaszország paritásos részvételét minden későbbi területi változás esetén, amelyek francia vagy brit megszállás esetén állnának elő.

Lloyd George és Ribot azonban ragaszkodott egy olyan klauzula beillesztéséhez, amely ugyan ártatlannak tűnt, később azonban semmissé tette az olaszok paritására vonatkozó toldalékot. „*A Felek megállapodtak abban – olvashatjuk a szövegben –, hogy a Jelen Memorandumot eljuttatják Oroszország kormányának, lebetővé téve számára a benne foglaltak megismerését*”,⁸³ valamint a saját álláspontja kifejtését. Látszólag ez egyszerű udvariassági formula a hiányzó szövetséges

⁸⁰ L. Eisenmann – Albert de Gouffre de la Pradelle – P. Renouvin – B. Mirkin-Guetzévitch: Constantinople et les détroits. II. Éditions internationales, Paris, 1932, p. 299.

⁸¹ Uo. p. 306.

⁸² Lloyd George, i. m. pp. 505-506.

⁸³ Háromhatalmi megállapodás Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország között az Ottomán Birodalom felosztásáról. In: Lugosi (szerk.), i. m. pp. 39-40.

számára, csak hogy Oroszország ekkor már mélyen belemerült a forradalomba, nem volt számára mód és lehetőség a saint-jean-de-maurienne-i szerződés „megismerésére”, véleményezésére, illetve ellenjegyzésére. Ezzel pedig az egész megállapodás legalitása kérdőjeleződött meg. Később a párizsi békekonferencián az olaszok a nagy nyilvánosság előtt sérelmezték is, hogy Nagy-Britannia és Franciaország milyen precízen végrehajtja a saját Sykes-Picot-szerződését, miközben úgymond „törvényes” kibúvót keres az olaszoknak tett ígéretek teljesítése alól. Olaszország szerencsétlenségére a titkos szerződések jellemzően nem a „legalitás” talaján álltak, hanem inkább a mélyen gyökerező történelmi érdekeken nyugodtak. Valójában nem sokat számítottak Olaszország tengerentúli befektetései, a háború előtti kicsiny dél-anatóliai hídfője, mert nem rendelkezett azokkal a jelentős kulturális, gazdasági és stratégiai érdekekkel, amelyekkel Nagy-Britannia és Franciaország igen, s amelyeket később a Közel-Keleten fegyveres erővel is megvédték. Éppen a Sykes-Picot-szerződés által szavakba öntött nagyhatalmi-imperialista kötelezettségvállalás miatt élte túl a megállapodás Oroszország összeomlását és Wilson amerikai elnök bírálatait a békekonferencián. Vagyis nem elsősorban az orosz aláírás elmaradása, hanem a szilárdan megalapozott olasz igények hiánya eredményezte a saint-jean-de-maurienne-i szerződés bukását.

E három titkos megállapodás pontosan tükrözte azokat a nagyhatalmi érdekeket, amelyek az első világháború idején a Közel-Kelet kapcsán mutatkoztak meg, valamint azokat a kompromisszumokat, amelyeket az antanthatalmaknak érdekeik egyeztetése során meg kellett kötniük egymással. A háború után e célkitűzések egyes elemei ugyan nem valósultak meg, de a Közel-Kelet nagyhatalmi felosztására így is sor került, teljes mértékben figyelmen kívül hagyva az ott élők akaratát.

Irodalomjegyzék

- ARTHUR, G. 2007: *Life of Lord Kitchener. Volume III*, Cosimo, New York, 436 p.
- BERTIE, F. 1924: *The Diary of Lord Bertie of Thame, 1914-1918*. Hodder and Stoughton, London.
- BOOTH, C. J. 1968: *The Dissolution of the Ottoman Empire: The Study of the Political Clause of the Treaty of Sèvres, August 10, 1920*. M.A. Thesis, University of Ottawa, Ottawa, 216 p.
- BOROS T. (szerk.) 1992: *Dokumentumok az orosz-szovjet törekvésekről a Boszporusz és a Dardanellák megszerzésére: Konstantinápoly-egyezmény, 1915; Német-orosz tárgyalások, 1940*. Documenta Historica 8, JATE, Szeged, 21 p.
- BUCHANAN, G. 1923: *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories. Volume I*. Cassell and Company, London, 300 p.
- EISENMANN, L – DE GOUFFRE DE LA PRADELLE, A. – RENOUVIN, P. – MIRKINE-GUETZÉVITCH, B. 1932: *Constantinople et les détroits. II. Éditions internationales*, Paris, 410 p.
- FLANDIN, É. 1915: *Nos droits en Syrie et en Palestine*. – *La Revue hebdomadaire*, Année 27, Volume VI, 1915. Juin, pp. 17-32.
- FLORINSKY, M. T. 1929: *A Page of Diplomatic History: Russian Military Leaders and the Problem of Constantinople during the War*. – *Political Science Quarterly*, Volume 44, Issue 1, pp. 108-115.
- GATRELL, P. 1994: *Government, Industry and the Rearmament in Russia, 1900-1914. The Last Argument of Tsarism*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, 426 p.
- GIOLITTI, G. 1923: *Denkwürdigkeiten meines Leben*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 280 p.
- GOTTLIEB, W. W. 1957: *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. George Allen & Urwin Ltd., London, 436 p.
- GREY OF FALLODON, E. 1925: *Twenty-five Years 1892–1916. Volume 2*, Hodder and Stoughton, London, 329 p.
- HALL, R. C. 2000: *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War*. Routledge, London, 176 p.
- HOWARD, H. N. 1966: *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913-1923*. Howard Fertig, New York, 486 p.
- KEDOURIE, E. 1974: *Sir Mark Sykes and Palestine 1915-1916*. In: KEDOURIE, E. (ed.): *Arabic Political Memoirs and Other Studies*. Frank Cass, London, 327 p.
- KEDOURIE, E. 1976: *In the Anglo-Arab Labyrinth. The MacMahon/Husayn Correspondance and its Interpretations 1914-1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 370 p.
- KEDOURIE, E. 1978: *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1922*. The Harvester Press, London, 236 p.
- KERNER, R. J. 1919: *Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-15*. – *The Journal of Modern History*, Volume 1, Issue 3, pp. 400-415.
- LALOY, É. 1919: *Les documents secrets des archives du Ministère des affaires étrangères de Russie publiés par les Bolchéviks*. Bossard, Paris, 197 p.
- LESLIE, S. 1923: *Mark Sykes: His Life and Letters*. Cassel & Company, London, 308 p.
- LLOYD GEORGE, D. 1934: *War Memoirs of David Lloyd George. Volume IV*, Nicholson and Wattson, London, 688 p.

- LLOYD GEORGE, D. 1972: *Memoirs of the Peace Conference. II.* Howard Fertig, New York, 964 p.
- LUGOSI GY. (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 842 p.
- MCMEEKIN, S. 2011: *The Russian Origins of the First World War.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-London, 344 p.
- MONROE, E. 1963: *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1956.* Chatto and Windus, London, 254 p.
- NEVAKIVI, J. 1969: *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920.* The Athlone Press, London, 284 p.
- PALÉOLOGUE, M. 1982: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt.* Franciaország nagykövetének naplójából. Európa Könyvkiadó, Budapest, 471 p.
- PICHON, J. 1938: *Le partage du Proche-Orient.* J. Peyronnet, Paris, 382 p.
- POINCARÉ, R. 1930: *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tome VI. Les tranchées 1915.* Plon, Paris, pp. 94-95.
- POLONSKY, J. 1928: *Les documents diplomatiques secrets russes 1914-1917 d'après les archives du Ministère des affaires étrangères à Pétrograd.* Payot, Paris, 331 p.
- RICHARD, H. 1916: *La Syrie et la Guerre, avec une carte.* Chapelot, Paris, 158 p.
- SACHAR, H. M. 1970: *The Emergence of the Middle East: 1914-1924.* Allen Lane The Penguin Press, London, 518 p.
- SALANDRA, A. 1932: *Italy and the Great War. From Neutrality to Intervention.* Edward Arnold, London, 382 p.
- SAMUEL (Viscount), H. L. 1945: *Memoirs.* Cresset Press, London, 304 p.
- SHATZKY, B. E. 1926: *La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l'accord russo-anglais-français (mars 1915).* – *Revue de l'histoire de la Guerre mondiale*, Volume 4, Issue 4, pp. 289-309.
- STADELMANN, R. 1937: *Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkriegs.* – *Historische Zeitschrift*, Volume 156, Issue 3, pp. 485-545.
- SZAZONOV, SZ. D. 1928: *Végzetes évek. Emlékiratok.* Genius Kiadás, Budapest, 456 p.
- TOYNBEE, A. J. 1922: *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisation.* Constable and Company, London, 456 p.
- TRUMPENER, U. 1968: *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918.* Princeton University Press, Princeton, 433 p.
- WOODWARD, E. L. – BUTLER, R. (eds.) 1952: *Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First Series.* H. M. Stationery Office, London, 789 p.

A Földközi-tenger geopolitikai szerepe és jelentősége a múltban és napjainkban

Siposné dr. Kecskeméthy Klára¹

ABSTRACT

Keywords: Mediterranean, Geopolitics, Cold War, NATO, Mediterranean Dialogue

The Mediterranean is one of the most important geopolitical pivot areas in the world's history. Its significance throughout history, from ancient times to the present day has changed several times. Its importance was significant until the great geographical discoveries, but the center of the then known world, and the world trade gradually shifted to the Atlantic Ocean.

The geopolitical significance of the Mediterranean, its global role of the fifties of the 20th century, during the Cold War, after the termination of the bipolar world, and the stabilization of the Central European region has again been appreciated. NATO and the Mediterranean relationship, driven by values and interests, challenges, successes and failures interspersed looks back on a long tradition for decades.

“The Mediterranean is not even a single sea, it is a complex of seas; and these seas are broken up by islands, interrupted by peninsulas, ringed by intricate coastlines. Its life is linked to the land, its poetry more than half-rural, its sailors may turn peasant with the seasons; it is the sea of vineyards and olive trees just as much as the sea of the long-oared galleys and the roundships of merchants and its history can no more be separated from that of the lands surrounding it than the clay can be separated from the hands of the potter who shapes it.” (Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II)

1. A Mediterráneum

A Földközi-tenger geostratégiai szempontból nagyon fontos térség volt a múltban és ma is az. Nyugaton a Gibraltári-szoroson az Atlanti-óceánhoz, északkeleten a Dardanellákon, a Márvány-tengeren és a Boszporuszon keresztül a Fekete-tengerhez kapcsolódik. Délkeleten pedig a Vörös-tenger felé a Szezei-csatorna biztosítja az átjárást. A kettős átjáró, a Boszporusz és a Dardanellák a Föld egyik legnagyobb geográfiai energiájú helyei. A Földközi-tenger medencéje az idők kezdete óta a világ- és a regionális kereskedelem útvonala, amely stratégiai jelentőségű tengerszorosokat és átjárókat köt össze, valamint összeköttetést jelent a közel- és távol-keleti térségekkel, ami meghatározza a régió geostratégiai fontosságát (1. sz. táblázat).

¹ egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar

Három kontinens és három civilizáció érintkezési pontja	Demográfiai növekedés, tömeges migráció
Keresztény, az iszlám és a zsidó vallás bölcsője, hihetetlenül változatos, sokszínű	Szegénység, írástudatlanság, munkanélküliség,
Geostratégiai fontos térség, geopolitikai magterület	Politikai instabilitás, gazdasági hanyatlás, területi viták
Élénk gazdasági, kulturális és politikai kapcsolat az európai, a nyugat-ázsiai és az észak-afrikai népek között	Vallási extrémizmus, terrorizmus, tömegpusztító fegyverek terjedése
Rendkívül gazdag természeti erőforrásokban (kőolaj, földgáz, foszfát)	Szervezett bűnözés, ember- és fegyverkereskedelem, drogcsempészet
NATO kezdeményezések (Mediterrán Párbeszéd, Isztambul Együttműködési Kezdeményezés) Európai Unió kezdeményezések (Barcelona Folyamat, 5+5 dialógus, Unió a Mediterráneumért)	Környezet degradációja (legeltetés, erdőirtás, égetés) a Földközi-tenger szennyezettsége, tömegturizmus

1. táblázat: A mediterrán térség jellemzői

Forrás: saját szerkesztés

Sokféle módon próbálták kijelölni a Mediterráneum határait, azonban a térségnek nincs egységesen elfogadott fogalma. Határai geopolitikai, gazdasági, kulturális, ökológiai, környezetvédelmi érdekek és szempontok szerint változnak. Változatos és sokszínű régió, népek, civilizációk és vallások bölcsője, nagy történelmi múltú, geostratégiai fontosságú terület. Fernand Braudel a kétkötetes nagy ívű monográfiájában fogalmazta meg, hogy a mediterrán térség ezernyi különbözőséget foglal egy keretbe, jellegét tekintve komplex, problémákkal terhelt, és egyedi (BRAUDEL, F. 1995). Leírja a Mediterráneumot övező hegységeket, platókat, síkságokat és a kapcsolódó civilizációkat. Külön fejezetet szentel a „Mediterráneum szívének”, a tengereknek és a tengerparti területeknek, a szigeteknek. Foglalkozik a tágabb értelemben vett Mediterráneum határaival is, valamint a térség Európához és az Atlanti-óceánhoz fűződő kapcsolataival. Külön fejezetben tárgyalja a terület klímájának és történelmének kapcsolatrendszerét. Fontos kiemelni a humán tényezővel, a szárazföldi és tengeri közlekedési útvonalakkal, a hajózással, és az urbanizációval foglalkozó fejezetet. Kiemelkedő része a monográfiának a közös sorsokat és az általános trendeket részletező elemzése, a Genova-Milánó-Velence-Firenze város négyszög, a demográfiai viszonyok (népességszám, migráció), és a lehetséges mediterrán gazdasági modell, valamint a nemesfémek kereskedelme. A monográfia második kötetében többek között a birodalmakkal, társadalmakkal, civilizációkkal, a hadviselés, a háború különböző formáival és a kalózkodással foglalkozik, amit a történelmi események részletes taglalása követ (BRAUDEL, F. 1995).

A Földközi-tenger leírása szempontjából Cholnoky Jenő: A Földközi-tenger és kijárói című írása is mértékadó. Munkájában hét medencére (az Ibériai-tenger, a Baleárok és Szardínia közötti medence, a Tírrén-tenger, a Földközi-tenger középső medencéje, Jón-tenger, Adriai-tenger, Égei-tenger) tagolja, nyolcadik medencének a Marmara-tengert (mai néven Márvány-

tenger), kilencediknek a Fekete-tengert tekinti. Részben tengeri (Gibraltár és a Szezei-csatorna), részben szárazföldi átjárókon lehet a Földközi-tengerhez jutni, Gibraltár az egyetlen természetes kijárója, mivel Szezezt mesterségesen alakították ki.

A Gibraltári-szoros „*batalmi és hadi szempontból*” fontos. „*Aki a gibraltári kijárót hatalmában tartja, az mindig megakadályozhatja a Földközi-tenger népeinek érintkezését az Atlanti-óceánnal s a külső világgal. Ez pedig iszonyú hatalmat jelent!*” - fogalmazta meg Cholnoky Jenő a szoros jelentőségét (CHOLNOKY J. 1915a, p. 35).

A Földközi-tenger kapui északra, délre, keletre és nyugatra, tehát a világ minden tájára elvezetnek. Szárazföldi útjai és természetes kapui is vannak: Rhône-völgye, az Alpokon átvezető hágók, közép-európai medencék, Fekete-tenger vidéke, Boszporusz és a Dardanellák, a kilikiai-kapu, a Szezei-csatorna, valamint az Atlasz hegységen át vezető utak.

2. A geopolitika fogalomrendszere a Mediterráneum kontextusában

A geopolitika a nemzetközi viszonyok térbeli és részben földrajzi aspektusaival foglalkozó multidiszciplináris társadalomtudomány. A 19. század utolsó harmadában, a 20. század első évtizedében jelent meg az akadémia, a felsőoktatás, a politikai gondolkodás és a politikai döntéshozatal világában. A fogalom használata időközben általánosan elfogadottá vált a geográfusok, a történészek és a társadalomtudósok mellett a politikai és a gazdasági elemzők körében is.

Mi a geopolitika? Sokféle fogalom honosodott meg, a geopolitikára vonatkozóan különböző nézetekkel, értelmezésekkel és megközelítésekkel találkozunk. Szilágyi István Geopolitika című könyvében a geopolitika különböző értelmezéseit és fogalmi magyarázatait gyűjtötte össze és foglalta három nagy csoportba (SZILÁGYI I. 2013).

A geopolitika, a földrajzi-természeti tér politikai szempontú vizsgálódásával foglalkozó tudomány. A geopolitikai elemzésekben kiemelt jelentősége van a térnek, a helynek, a helyzetnek, a szereplőknek, a határoknak, az identitásnak, a civilizációknak, a geopolitikai mintáknak és kódoknak, a világrendszer-modelleknek, a globalizációs folyamatoknak, valamint a geopolitikai skála változó értelmezésének (CHURCHILL SEMPLE, E. 1911).

Zbigniew Brzezinski: A nagy saktábla című munkájában alapvető különbséget tett a geopolitikai szereplők (Geostrategic Players) és a geopolitikai pillérek (Geostrategic Pivots) között. Ez meghatározó a Földközi-tenger értékelése szempontjából. A geopolitikai szereplők és tényezők az államok, amelyek aktív szereplői a nemzetközi arénának, erejük és hatásuk lehetőség szerinti maximális expanziójára törekednek, ellenőrzés alatt kívánják tartani az erőforrásokat és a magterület geopolitikailag kulcsfontosságú területeit. A geopolitikai magterületnek nevezzük azon országokat vagy területeket, amelyek helyzete, fekvése fontos, amelyek ellenőrzés alatt tartása lehetővé teszi a geopolitikai szereplőknek, hogy könnyen és gyorsan hozzáférjenek a létfontosságú stratégiai erőforrásokhoz vagy megakadályozzák a vetélytársak hozzáférését ugyanezekhez a stratégiai fontosságú erőforrásokhoz. A geopolitikai pillérek pedig azok az államok, amelyeknek fontossága nem hatalmukból vagy becsvágyukból fakad, hanem stratégiai elhelyezkedésükből, illetve abból, hogy esetlegesen kiszolgáltatott helyzetük hogyan hat a geostratégiai szereplők viselkedésére (BRZEZINSKI, Z. 1997).

A fentiek segítségével jobban megérthető a mediterrán térség geopolitikai jelentősége. A Mediterráneum a világtörténelem egyik legfontosabb geopolitikai és geostratégiai magterülete. Ez a geopolitikai és geostratégiai jelentőség azonban a történelem során, az ókortól napjainkig folyamatosan változott. A világkereskedelem központja, mintegy 500 évvel ezelőtt fokozatosan tevődött át a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra. Az ókor és középkor nagy társadalmainak jelentős része (Egyiptom, a Perzsa Birodalom, Makedónia, a görög világ, Róma, Karthágó, Velence és Genova köztársaságai, az Oszmán Birodalom, a Frank és a Német-római Birodalom) ennek a geopolitikai magterületnek a határait terjedt ki.

A Földközi-tenger térsége szempontjából fontos a tengeri hatalom és uralom elmélete. A tengeri hatalom maga az állam vagy szövetség, amely megvalósítja az uralom állapotát. Gorskov: Az állam tengeri hatalma című könyve szerint az állam tengeri hatalmának az a lényege, hogy összességében milyen lehetőségei vannak az adott államnak a világtenger (a földi hidroszféra) leghatékonyabb kihasználására (GORSKOV, SZ. G. 1983). A tengeri hatalom elemei a tengeri stratégia és a hadiflotta.

A tengeri uralom hatalmi állapotot jelent a tengerek és az óceánok felett. Az ellenséges tengeri közlekedés megakadályozása és a saját fenntartása alkotja Edward Wegener megfogalmazása szerint a tengeri uralom (Sea Control) állapotát (WEGENER, E. 1974).

Ugyanezt a véleményt fogalmazta meg Alfred Thayer Mahan is. A tengeri hatalom legfontosabb célja a tengeri (kereskedelmi) útvonalak ellenőrzése. Azt az állapotot, amikor egy állam ezt az ellenőrzést gyakorolni képes, tengeri uralomnak nevezzük. A tengeri hatalom kivetítése (Sea Power Projection) biztosítja a piacokhoz, a tengeri kereskedelemhez és a gyarmatokhoz való hozzájutást. A tengeri uralom feladata egyrészt a saját tengeri közlekedés biztosítása, másrészt az ellenséges tengeri közlekedés akadályozása. A tengeri hatalom elemei Mahan szerint az alábbiak: a földrajzi helyzet (Geographical Position), a tengerpart adottságai (Physical Conformation), az állam területi kiterjedése (Extent of Territory), az állam népessége (Number of Population), a nemzeti karakter (National Character) és a kormányzati sajátosságok (Character of the Government) (WESTCOTT, A. 1918).

Schmidt és Hack Geopolitikai típusatlasza a tengeri uralom geopolitikai formáit és eszközeit különbözteti meg: a tengerhez való kijutás, törekvés tengerekhez, a többszörös tengeri kijutásra való törekvés, a tengertől való mesterséges elzárás, a szemben fekvő partra törekvés, a tengeren túli növekedési csúcs, törekvés a tenger medencéjének körülzárására (Római Birodalom, Oszmán Birodalom), a tengersizorosok kérdése, a mindkét part feletti uralomra törekvés (Boszporusz, Gibraltár, Bab-el Mandeb), a tengeri geopolitikai erővonalak kereszteződése (Földközi-tenger), valamint a partvidéki peremállamok, a tengersizorosok elzárásának módszere (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929).

Mahan a munkájában leírja a Földközi-tengernek a világtörténelemben, kereskedelmi és katonai szempontból betöltött különleges szerepét, amelyet népek és birodalmak akartak ellenőrzésük és uralmuk alá vonni (WESTCOTT, A. 1918).

A mediterrán térség megújult geopolitikai és geostratégiai jelentőségéről írt Florin Diaconu is (DIACONU, F. 2008). Kiemeli, hogy a régió nemzetközi kapcsolatainak szerkezetét a nagy tengeri háborúk alakították, vagy olyan háborúk, amelyek során a tengeri műveletek fontos szerepet játszottak. A háborúk és a változások, amelyek során a politikai hatalmat megosztották, egymással szorosan összefüggtek. A mediterrán térség partjain és vizein a jelentős katonai

konfliktusok az abban résztvevő hatalmakat erősebbé tették, és elősegítették, hogy egyes középhatalmak nagyhatalmakká válhassanak. A Földközi-tengeren – mint bármely tengeren vagy óceánon az emberiség történelme során – a fő célkitűzés a vetélytársak és a fenyegetések felszámolása és kiküszöbölése, valamint a tengeri kereskedelem teljes ellenőrzése és a politikai befolyási övezet kiterjesztése volt (DIACONU, F. 2008).

A világ közepe több évszázadra átkerült az Atlanti-óceánra, ebben a kezdeti időszakban fontos szerepet játszott a keresztes hadjáratok kudarca és a Távoll-Kelet és Európa közötti kereskedelmi út sikertelen megnyitási kísérlete. Emiatt döntöttek az európaiak új útvonalak keresése és megnyitása mellett. Az elkövetkező évszázadokban az európai nagyhatalmak nagy földrajzi felfedezéseket tettek és a két Amerikát és csaknem a teljes Afrikát Európához csatolták. A geopolitikai magterület fokozatosan került át az Atlanti-óceánra, így összekötve Európát és az Új Világot, illetve Afrikát, valamint a távoll-keleti piacokat.

3. A térség megújult geopolitikai és geostratégiai jelentősége

Az elmúlt több mint hatvanöt évben a Földközi-tenger globális szerepe, a hidegháború idején ismételen növekedni kezdett. A hidegháború korszakában Észak-Afrika és a mediterrán térség másodlagos fontosságú volt a NATO számára, mivel a konfrontáció lehetőségének itt kevés realitása volt. Az Egyesült Államok és szövetségeseinek térségbeli katonai és politikai törekvései arra irányultak, hogy a Szovjetunió földközi-tengeri és közel-keleti térnyerését, a nyersanyagforrásokhoz való hozzájutását megakadályozzák, és biztosítsák a szorosokat, valamint a szállítási útvonalakat. A nagyhatalmak célja a nyersanyagok, a katonai támaszpontok megszerzése, a tengeri és szárazföldi szállítási utak ellenőrzése volt, illetve a másik fél mindezekről való elzárása. Ez tette mind a két nagyhatalom számára kiemelt stratégiai fontosságú térséggé a Földközi-tenger medencéjét, mert kölcsönösen arra törekedtek, hogy csökkentsék a másik fél befolyási övezetét (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 2008). Ellentétes törekvések, tengeri geopolitikai erővonalak kereszteződtek így a Mediterráneumban.

A térség kiemelt stratégiai fontosságú volt, a NATO alapítása után rövid időn belül megalakult a Déli Parancsnokság, és a 6. amerikai flotta fő felelősségi területe a Földközi-tenger lett (GAZDIK GY. 2010). A flotta fő feladata a szovjet egységek és kötelékek mozgásának figyelemmel kísérése, valamint a flottafejlesztés megfigyelése volt a világóceánokon. Az Amerikai Haditengerészet már 1947-ben egy nagyobb köteléket vezényelt Isztambulhoz, hogy megakadályozza a szovjetek törökországi bázisépítési terveit.

A feltartóztatás (containment) politikájának egyik kezdeti eleme a Truman-doktrína volt, amely szerint az Egyesült Államok a II. világháború után kialakult status quo erőszakos megváltoztatását a Szovjetunió részéről nem tűri el, gazdasági, illetve katonai segítségnyújtással beavatkozik azon országokban, ahol a kommunizmus térhódítása fenyeget. Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-én a kongresszushoz intézett beszédében hirdette meg ezt az elvet a görög polgárháború idején. Érvelése szerint, ha Görögország és Törökország nem kapja meg a szükséges segítséget, akkor menthetetlenül kommunista uralom alá kerül, amely dominó-effektushoz, azaz a kommunizmus további terjedéséhez vezet a térségben. Truman 1947. május

22-én írta alá a Görögország és Törökország részére folyósítandó katonai és gazdasági segélyről szóló törvényt. A feltartóztatás az amerikai hidegháborús politika egyik sarokkövévé vált.

A NATO tizenkét alapító tagja közül három a Földközi-tenger északi partján fekvő állam: Franciaország, Olaszország és Portugália. 1952-ben Görögország és Törökország csatlakozásával tovább bővült a szervezet, egyértelmű cél a szorosok biztosítása és a Szovjetunió földközi-tengeri kijutásának megakadályozása volt. Spanyolország 1982-ben vált NATO-tagországgá, és csatlakozásával vált teljessé az északi parti mediterrán részvétel. Szlovénia 2004-ben, Horvátország és Albánia 2009-ben – a szélesebb értelemben vett Mediterráneum országai – csatlakozta a Szövetséghez.

A földközi-tengeri térség a két nagyhatalom stratégiai versengésének színtere lett. A szovjetek létfontosságúnak ítélték a régiót a lehetséges fő stratégiai támadó hadműveleteknél és hadászati-hadművelési irányoknál. A Szovjetunió gazdasági és katonai segítséget nyújtott a térség számos országának (Szíria, Egyiptom), míg az USA Izraelt támogatta. A hidegháborús korszakot követő átalakulások nem hagyták érintetlenül a Közel-Keletet. Egyrészt a Szovjetunió felbomlásával egy nagyhatalmi szövetségest vesztek el az egykori szocialista orientációjú arab országok, másrészt eltűnt az ideológia is, amelyre rendszerük épült (N. RÓZSA E. 2011).

4. A mediterrán térség és a NATO

A hidegháború utáni időszakban a régió felemelkedése érdekében számos nemzetközi szervezet tett kezdeményező lépéseket. A NATO 1994-ben megalapította a Mediterrán Párbeszédet, 2004-ben pedig az Isztambuli Együttműködési Kezdeményezést. Az Európai Uniónak is számos térséget célzó kezdeményezése indult (Euro-mediterrán Partnerség, 5+5 dialógus, Barcelona Folyamat, Mediterrán Fórum, Unió a Mediterráneumért).

A hidegháború utáni NATO csúcsértekezletek (1994 és 2014 között) térséggel foglalkozó zárónyilatkozatai hozzásegítenek a legfontosabb eredmények áttekintéséhez (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 2011). A Mediterrán Párbeszédet 1994-ben, ugyanakkor alapították mint a Partnerség a Békéért kezdeményezést, de a két kezdeményezés sikere mégis fényévnnyi távolságra van egymástól. Az előbbi az elmúlt két évtized alatt nem hozott áttörő sikereket a régió biztonsága, stabilitása és fejlődése ügyében. Eltérők voltak a biztonsági percepciók, hiányzott az igazi párbeszéd és a pénzügyi forrás. A Szövetség negatív megítélésű a régióban, jelentősek a társadalmi és kulturális különbségek, komolyan megterhelik a kapcsolatokat az arab-izraeli konfliktus és a Közel-Kelet regionális biztonsági kérdései.

A 2006. évi Rigai Csúcsértekezlet zárónyilatkozatának 17. pontja szerint a Szövetség a kiképzés terén szerzett tapasztalatainak megosztása érdekében hozta létre a NATO Kiképzési Együttműködési Kezdeményezését (NATO Training Cooperation Initiative). Ennek következménye volt a Közel-Kelet fakultás (Middle East Faculty) létrehozása a NATO Védelmi Akadémián.²

A 2010. évi lisszaboni csúcsértekezleten fogadták el a Szövetség új stratégiai koncepcióját „Aktív elkötelezettség, modern védelem” címmel. A lisszaboni koncepció a Szövetség alapvető

² Riga Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Riga on 29 November 2006. <http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-150e.htm>

feladatai és alapelvei között rögzítette a kollektív védelem, válságkezelés és a kooperatív biztonság fontosságát. A partnerségi kapcsolatok értékelésén belül alig foglalkozott a Mediterráneumhoz kapcsolódó kezdeményezésekkel.³

A 2014. évi Walesi Csúcsértekezlet zárónyilatkozata megemlékezett a Partnerség a Békéért kezdeményezés és a Mediterrán Párbeszéd húsz évvel, valamint az Isztambuli Együttműködési Kezdeményezés tíz évvel ezelőtti alapításáról. A két térséget érintő kezdeményezés egymást kiegészítő, de különböző partnerségi kereteket teremtett, amelyek a biztonságot és a stabilitást erősíthetik a térségben és a régióban.⁴

5. NATO műveletek a Mediterráneumban

A NATO számos művelet kapcsán volt és van jelen a Mediterráneumban. 2001 októbere óta, az Aktív Törekvés (Operation Active Endeavour, OAE) haditengerészeti művelet a Földközi-tengerre korlátozódik, amelynek elsődleges célja a terrorizmus elleni küzdelem, a tömegpusztító fegyverek terjedésének megelőzése, a tengeri szállítások és hajózási útvonalak biztosítása. 2003-ban a haditengerészeti műveletet, a Gibraltári-szoros térségében a hadihajók mellett a kereskedelmi hajók számára nyújtandó kísérő feladatokra is kiterjesztették, 2004 márciusában pedig az egész Földközi-tengerre. Az Aktív Törekvés művelet keretében a NATO hajói járőrözést folytatnak a mediterrán térségben és ellenőrzik a hajóforgalmat, ezáltal segítve a terrorizmushoz köthető tevékenységek észlelését, elrettentését és a velük szembeni védelmet.

Afrika szarva és az Ádeni-öböl a világ egyik legforgalmasabb vízi útvonala. Itt halad keresztül az Európa és Ázsia közötti stratégiai jelentőségű tengeri forgalom és kőolajexport. A kalózkodás elsősorban a stratégiai jelentőségű tranzitútvonalakat érintette, de emellett szükségessé vált a World Food Program hajóin érkező szómáliai humanitárius katasztrófa elhárítását szolgáló segélyszállítmányok védelme is. 2008. szeptember 25-én Ban Ki-moon ENSZ főtitkár levélben kérte fel a NATO-t, hogy biztosítsa az ENSZ segélyszállítmányok biztonságos áthaladását a térségben.⁵

A NATO védelmi miniszterek 2008. október 9-én jóváhagyták az Operation Allied Provider műveletet. Az év végén az Európai Unió Atalanta missziója vette át a feladatot, de egyedül nem volt képes kezelni a helyzetet, emiatt a NATO a térségben tevékenykedő nemzetközi erők megerősítésére az Indiai-óceánra vezényelte a 1. Haditengerészeti Készenléti Köteléket (Standing NATO Maritime Group One, SNMG 1). A művelet az Operation Allied Protector nevet kapta.⁶ Operation Ocean Shield (OOS) a Szövetség kalózkodás elleni művelete, amelyet az Észak-atlanti Tanács 2009. augusztus 17-én hagyott jóvá. A Szövetség a kalózkodás elleni küzdelem iránti elkötelezettségét hangsúlyozva meghosszabbította az OOS időtartamát 2016 végéig.

³ Lisbon Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Lisbon, 20 November 2010 p. 13; http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68828.htm

⁴ Wales Summit Declaration 05 Sep. 2014, 93. pont; http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm

⁵ NATO hivatalos honlapja http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48815.htm

⁶ Maritime Command, MARCOM, Operation Ocean Shield <http://www.mc.nato.int/ops/Pages/OOS.aspx>

A NATO líbiai légitámaszai mérföldkövet jelentettek a NATO régió belüli szerepvállalásában. Három kritérium volt adott: egyértelmű feladat, ENSZ BT felhatalmazás és a MENA régió (Arab Liga, az Iszlám Konferencia Szervezet és az Öböl-menti Együttműködési Tanács) támogatása. Az 1970. és 1973. számú ENSZ BT határozatok foglalták keretbe a katonai fellépés célját és végrehajtásának módját. A NATO 2011. március 27-én döntött az USA, Franciaország és Nagy-Britannia részvételével korábban megkezdett líbiai katonai művelet (Operation Odyssey Dawn) átvételéről. Az átfogó NATO-művelet neve Operation Unified Protector volt, amely a fegyverembargó és repüléstilalmi zóna betartására, a polgári lakosság és a lakott területek védelmére terjedt ki. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa október 27-én hatályon kívül helyezte a NATO-nak adott felhatalmazást. Ennek nyomán az Észak-atlanti Tanács a műveletek befejezéséről döntött. A NATO művelet 2011. október 31-én ért véget Líbiában.

A mediterrán térség a világtörténelem egyik legfontosabb geopolitikai magterülete, amelynek jelentősége a történelem folyamán, az ókortól napjainkig többször változott. A nagy földrajzi felfedezéseket követően a világkereskedelem fokozatosan tevődött át az Atlanti-óceánra. A Földközi-tenger fontos volt a NATO számára a hidegháború idején is. A Mediterráneum a bipoláris világ megszűnése, a közép-európai térség stabilizálódása után ismételen felértékelődött. A NATO két haditengerészeti művelete zajlik (az Ádeni-öböl és a szomáliai partok mentén a kalózkodás ellen, illetve a Földközi-tenger területén a tengeri szállítások, hajózási útvonalak biztonsága érdekében), és egy légi műveletet (a fegyverembargó és repüléstilalmi zóna betartására, a polgári lakosság és a lakott területek védelmére Líbiában) hajtott végre a térségben.

A Szövetség a mediterrán térségben elsősorban a párbeszédre, a képzési és kiképzési tapasztalatok átadására, valamint a katonai együttműködésre helyezi a hangsúlyt. A Mediterrán Párbeszéd és az Isztambuli Együttműködési Kezdeményezés célkitűzése és feladatrendszere, valamint a 2011 áprilisában elfogadott új hatékonyabb és rugalmasabb partnerségi politika (Berlin Partnerségi Csomag), illetve a Walesi Csúcsértekezleten elfogadott átfogó Partnerségi Interoperabilitási Kezdeményezés és Interoperabilitási Platform erősítheti a térségben a biztonságot és a stabilitást. A NATO és a Mediterráneum hosszú évtizedekre visszatekintő kapcsolatrendszere kihívásokkal, sikerekkel és kudarccal tarkított volt a múltban, és ez a tendencia követhető nyomon a jelenben is.

Irodalomjegyzék

- BRAUDEL, F. 1995: The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II, Volume I., University of California Press, 642 p.
- BRAUDEL, F. 1996: The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II, Volume II., University of California Press, 732 p.
- BRZEZINSKI, Z. 1997. 1997: The Grand Chessboard, American Primacy and its Geostrategic Imperatives, Basic Books, New York, 238 p.
- CHOLNOKY J. 1915a: A Földközi-tenger és kijárói. Magyar Adria Egyesület Kiadása, Budapest, pp. 1-50.
- CHURCHILL SEMPLÉ, E. 1911: Influences of Geographical Environment On the Basis of Ratzel's System of Anthro-geography, H. Holt and Co., New York, 724 p.
- DIACONU, F. 2008: A renewed geopolitical and geostrategic role for the Mediterranean sea. – Strategic Impact, No. 3, pp. 43-46
- GAZDIK GY. 2010: Az EU és a NATO szerepvállalása a Mediterráneumban. – Nemzet és biztonság, III. évfolyam, 7. szám, pp. 15-28.
- GORSKOV, SZ. G. 1983: Az állam tengeri hatalma, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 476 p.
- N. RÓZSA E. 2011: Új világrend a Közel-Keleten? – Nemzet és biztonság, 4. évfolyam, 2. szám. p. 2.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 2008: A mediterrán térség jelentősége a NATO számára. – Hadtudományi Szemle, 1. évfolyam, 2. szám, pp. 101-106.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 2011: A NATO szerepe a Mediterráneumban. – Mediterrán Világ, 7. évfolyam, 19. szám, pp. 3-16.
- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas, zur einföhrung in die grundbegriffe der geopolitik, Justus Perthes in Gotha, 61 p.
- SZILÁGYI I. 2013: Geopolitika. (Geographica Pannonica Nova 14), Publikon Kiadó, Pécs, 254 p.
- WESTCOTT, A. (ed.) 1918: Mahan, on Naval Warfare, Selection from the writings od Rear Admiral Alfred T. Mahan. Little, Brown, and Company, Boston, 420 p.
- WEGENER, E. 1974: Die Elemente von Seemacht und maritimer Macht In: MAHNCKE, D. – SCHWARZ, H. P. (eds.): Seemacht und Aussenpolitik, Alfred Metzner Verlag GmbH, Frankfurt am Main, pp. 25-58.

**Dobrovits Mihály: Jurták és az EBESZ között. Iszlám és nemzetépítés a volt Szovjetunió szunnita iszlám többségű régióiban
(Balassi Kiadó, 2015 ISBN 978-963-506-958-3, 173 p.)**

Dobrovits Mihály több évtizedes kutatói és oktatói tevékenysége mellett hosszú ideje szak- és közírói aktivitásával is felhívja magára a társadalomtudományokkal és orientalisztikával foglalkozó magyarországi szakemberek, valamint a szélesebb olvasóközönség figyelmét. Tudományos cikkei, közleményei, jegyzetei tömegéből jó ideje szakemberek és egyetemi hallgatók bővítik ismereteiket, míg publicisztikai jól ismertek a közélet egyéb területei iránt érdeklődők előtt is. Írásaira jellemző a tömör precizitás melletti pontos helyzetábrázolás és a részletek mögött meghúzódó univerzális jelenségek gondos bemutatása. Az orientalisztikán belül főleg a turkológiára és iszlamológiára összpontosító eddigi életműből eddig hiányzott egy összefoglaló áttekintés, ezt a most megjelent munkával pótoltnak tekinthetjük.

A kötet címe és alcíme mind területi, mind tematikus értelemben sokat ígér, és mivel a tárgyalt hatalmas régióba korunk több válsággóca is beletartozik, e fontos aktualitás miatt nemcsak a történettudomány és keletkutatás szempontjai, hanem – többek között – a biztonságpolitika és a külügyek aspektusai sem maradhattak ki a könyvből. Szerencsére a szerzőnek sikerült ügyesen egyensúlyoznia a mindenképpen szükséges, de a lényegét még nem elfedő – egyébként hatalmas – információmennyiség bemutatásakor, és elkerülnie az érthetőséget zavaró terjengősséget. Ha néhol mégis nehezebben átlátható összefüggéseket talál is az olvasó, a továbbolvasás során mindig kiderül, hogy a tárgyalt helyzet lényegi megértéséhez szükséges alapokat kapja meg.

A hatalmas területi és történeti merítés miatt megkövetelt tematikus szűkítés eredményeképpen a kötet deklaráltan két területre összpontosít, a mai Oroszországi Föderáció szunnita régióira, valamint Közép-Ázsia „új”, a Szovjetunió felbomlása után létrejött államaira. Ezek közös jellemzője a korábbi alávetett vagy az önrendelkezés különböző fokain álló régiók újraéledő törekvése, a nemzetépítés politikai igénye. A keretet az aktuálisan tárgyalt régiók történeti és regionális kitekintései, valamint a tágabb perspektíva és a szoros kulturális-történeti kapcsolat bemutatása érdekében a tárgyalásba bevont, a Kínai Népköztársaság autonóm tartományaként működő Hszincsiang, illetve Afganisztán helyzetének ismertetése bővíti.

A második fejezet átfogó címéhez képest (*A koloniális és posztkoloniális helyzet Euráziában*) némi hiányérzetünk marad az olvasás során, elsősorban az orosz kolonizáció természetének besorolása és történeti összefoglalása tekintetében. A könyvben fő motívumként megjelenő iszlám történetéről és iskoláinak főbb elágazási pontjairól kapott rövid, de átfogó bevezetés után az olvasó könnyebben igazodik el a sokszor még a szakember számára is szövevényes és nehezen átlátható hatalmi és társadalmi viszonyrendszerek között. Ennek ismeretében választ kaphatunk olyan, az európai szemlélet számára különben feldolgozhatatlan kérdésekre is, hogy miként lehet az iszlámban a Korán egyrészt végső érv, másrészt törvény és magatartási kódex is, mely kizár minden egyéb, akár világi ügyeket is érintő vitát. Ennek megértéséhez a szerző elénk tárja azt a társadalmi hátteret, amelyben a Korán keletkezett, egy hetedik századi, a maga korában még (fél)periferikus, a törzsi-nemzetségi viszonyokból kiemelkedően levő társadalmat, és annak hitét, tudását és társadalmi igényeit.

A könyv egyik fontos erénye, hogy közkeletű mítoszokat és gyakran valósnak tartott toposzokat cáfol meg. Ezek körébe tartozik az iszlám szerepének túlbecslése egyes régiók nemzetépítési törekvéseiben, hiszen a vallási keretek ellenére azt figyelhetjük meg, hogy főképp a közép-ázsiai térségben, a politikai vezetés inkább az iszlám „kikapcsolására”, vagy legalábbis alárendelt szerepbe kényszerítésére törekszik. Ez a szerző véleménye szerint a helyi vezetők alapvető érdeke, mivel itt a posztszovjet elitek és az ő vezető szerepük túlélése a térség politikai folyamatainak vezető motívuma, s egyúttal nemzetközi legitimitációjuk alapjául is szolgál.

Az ötödik fejezetben (*Oroszország és iszlám régiói*) az iszlám kelet-európai történetéről is történeti áttekintést kapunk, jóllehet igen nagy ugrással (az elterjedés időszakát bemutató alfejezet után rögtön a 21. századi állapot ismertetése következik).

A Volga-Urál-vidék muszlimjainak ismertetése szintén fontos tanulsággal szolgál. A közhiedelemmel ellentétben a régió két köztársasága, Tatarsztán és Baskortosztán, történeti és kulturális beágyazottsága miatt nem tekinthető peremvidéknek, hanem, ahogy a szerző fogalmaz, ez „maga a föderáció szíve”. E két köztársaság ugyanis az Oroszországi Föderáció kulcsfontosságú, s adott esetben a Föderáció egész jövőjét is befolyásolni képes súlypontját alkotja, így ebben a tekintetben, érthető okokból használja a szerző a rész- vagy félország (Halbstaat) terminust. Ezek a régiók a csecsen háborúk árnyékában érték el, Moszkvával való különalkuk és összetett politikai játszmák során a viszonylagos – és nem is egyenlő mértékű – állami és egyházi függetlenségüket, sokszor egymás ellen is érvényesítve érdekeiket.

A térség relatív stabilitása áll szemben a Kaukázus-vidékének instabil, és Moszkva szempontjából valóban periférikus helyzetével. A Volga-Urál-vidékkel ellentétben, ahol a muszlim népesség főleg a török nyelvcsaládba tartozó kazáni tatárt és a baskírt beszéli, a kaukázusi muszlimok nyelvi háttere igen heterogén, összekötő nyelvként az orosz (a Szovjetunió létrejötte előtt az arabot) használják (a nemzetiségek száma csak Dagesztánban meghaladja a harmincat, melyek négy nyelvcsaládba tartoznak). Helytálló tehát a szerző megállapítása, miszerint Dagesztánban az iszlám egyszerre játszik integráló (etnikumok feletti összekötő), és dezintegráló (a kisebb etnikumok vallási önállósodási törekvéseit elősegítő) szerepet. A közvélemény előtt legjobban ismert csecsen konfliktus kettő leegyszerűsített narratíváját, a „szabadságért küzdő nemzet” és az „iszlamista tűzfészek” is helyére teszi a szerző, aki szerint itt sem a nemzetközi iszlamista hálózatok tevékenységét kell keresnünk, hanem a posztszovjet helyi hatalmi tényezők belső küzdelmeit.

A közép-ázsiai térség (a történeti távlatokban Híva, Buhara és Kokand, napjainkban pedig Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) ismertetésénél – általánosan elfogadott definíció hiányában – szerencsés a földrajzi státusz meghatározása. A történeti áttekintés ismét az aktuális helyzet magyarázatául is szolgál. A részletek taglalása nélkül kiemelhetjük a szakasz legfontosabb megállapításait. Ezek egyike, hogy az iszlám jelenleg Közép-Ázsiában nem integráns része a hivatalos nemzetépítési stratégiáknak. A régió szovjet-korszakbeli viszonyait elemezve a szerző arra a megállapításra jut, hogy már ekkor is meghatározó jelentőségű volt az etnopolitika, ami az etnikailag címzett területek tituláris nemzetiségei közötti szigorú hierarchiát jelentette. Arra a kérdésre pedig, hogy mi akadályozza máig a térségben a nyugati értékek átvételét, három fő okot, a szovjet belső területekhez tartozást, az iszlám jelentőségét és a törzsi-nemzetségi rendszer meglétét említi a szerző.

Az afganisztáni viszonyok, valamint a régiós nyugati szerepvállalás kapcsán leszámol azzal a közkeletű nyugati nézettel is, hogy ezeken a területeken csak a szekuláris államok működhetnek megfelelően. Véleménye szerint az iszlám rezsimeket nem kell eredendően károsnak tartanunk, hiszen adott esetben éppen ezek lehetnek a nemzetközi közösség biztonságának szavatolói. Ehhez azonban azt kell belátni, hogy a közép-keleti régió államai sehogyan sem írhatók le a mai nemzetállami keretekkel. Ezeket az összetett nemzetiségi kereteket ugyanis éppen az ítéli halálra, ha modern értelemben vett nemzetállamokként kezelik őket. Az iszlám így kifejezetten konszolidáló szerepet tölthet be a nemzetiségi (esetleg törzsi) ellentétekben. Ugyanakkor éppen emiatt a szerepe miatt óvakodnak a helyi elitiek az iszlám társadalomszervező erejétől, amelyben a hatalmukat veszélyeztető tényezőt látnak.

Hszincsiang helyzetét taglalva azt a megállapítást olvashatjuk, mely szerint Kína térségbeli hosszú távú hatalmának záloga a helyi elittel kötött kompromisszumokban rejlik. Ez a stratégia válthatja fel a korábbi erőltetett demográfiai offenzívát, azaz a tartomány mesterséges elkínaiasítását, mellyel a korábban fölényes többségben jelenlévő tituláris nemzetiség aránya a huszonegyedik századra csekély mértékű többségre olvadt. Az ujjur szeparatizmus szecesszionista célkitűzései azonban gyakorlatilag a mandzsu birodalmi megjelenés óta változatlanok, s ezen egy mégoly sikeres kínai kiegyezései sem fog tudni könnyen változtatni.

Az egész könyv olvasása során kitűnik az olvasó számára, hogy a szerző kiemelkedő háttértudásból merít, valamint hogy gazdag magyar és idegennyelvű forrásanyagot nagyvonalúan kezel. Esszenciális összefoglalásról lévén szó a kötet stílusa is igen sűrű, ami az olvashatóságnak kevésbé, referenciamunkaként való használatnak inkább kedvez. Meg kell mindazonáltal jegyezni, hogy az olvasó esetenként ismétlésekkel és bosszantó mennyiségű elütéssel találkozik, egyes aktuális hivatkozások esetén pedig további pontosítás hiányában az az érzése, hogy azok hamar elévülnek, ezáltal néhány év vagy évtized múltán érthetlenné téve az adott szakaszt. Ezek a hiányosságok kiküszöbölhetőek lettek volna, ha a kiadó alaposabb szerkesztési és korrektúra-eljárást követ. A mű jellegéből adódóan szintén hasznos lett volna névmutató, szószedet és egy összefoglaló bibliográfia csatolása, ezek egy esetleges későbbi kiadások esetén nagyban javíthatják a mű kézikönyvként történő használhatóságát.

Dobrovits Mihály munkája olyan történeti összefoglalásba sűríti a posztszovjet szunnita területekkel kapcsolatos hasznos ismeretanyagot, amelynek tanulmányozása az interdiszciplináris stúdiumok fogalomtárával kiegészülve a társtudományok (szociológia, kulturális antropológia, biztonságpolitika stb.) számára is értékes foglalatot nyújthat.

Apatóczy Ákos Bertalan